

LEVELEK A SZÁMŰZETÉSBŐL

ÍRTA

CS. SZABÓ LÁSZLÓ

FRANKLIN - TÁRSULAT BUDAPEST

SORS

A vállalkozáshoz nem kell remény,
a kitartáshoz nem kell siker.

Hallgatag Vilmos.

LEVÉL A BÚJDOSÓHOZ.

Lekéstem a búcsúról. Forgott a kávéházajtó, pára csapott a szemüvegre, úgy rémlett, ott vagy. Aztán levettem a szemüveget. Eddig már Komárom felé jársz, mondták a többiek, egy évig nem is látunk. Csikorgó hideg volt, szaggatott, jeges hó feküdt a Vérmezőn. Ismét fordult velem az ajtó, eddig már Bécsnél jársz, gondoltam hazaballagva. A Schwarzenberg palota táján lekopogod a taxit, kiszállsz, gyalog méssz tovább. Hol ebédelsz ma? Ez a végső nyom, ahová még követlek. Az önkéntes számkivetés lelkigyakorlata elkezdődött.

Gazdag embernek önjutalom a szökés. Munkaidőben kel, de munka helyett együgyű örömeknek él, ujjatlan ingben nézegeti a dalmát halászt, ez is szorgalmas ember, gondolja önelégülten, csak kevesebbet használ az emberiségnek. A gazdag ember «kikapcsolódik», azaz áthenyéli a megszokott tanrendet. Aláírás, felek, félévi mérleg? Fájdalom, nem ér rá. Várják a pisztrángok.

Ő költötte az utazás hamis hírét. Elmegyek Voloscába, mondja az ember roppant büszkén, mert hiszen voloscai utas létére is valahogy oldalági rokona az athéni vezérigazgatónak, aki most cirkál egy táncosnővel Algeciras falai alatt. Ma már az abbaziaai társasutazás vagy orsovai hajóút

is önjutalom s a szegény utas kicsinyített mása annak az angol úrnak, aki kemény kalapban, észrevétlenül megkerüli a földgömböt.

Csak az író nem megy üdülni, csak ő nem hamisítja meg az utazást. A külföld meztelen kőpadló, ahová lelkigyakorlatra leroskad. Mások pihennek, ő ott méri föl lelke ellenálló erejét. Az élet ellenállás s az ellenállást legjobban a magaválasztotta száműzetésben gyakorolhatja.

A kúra feltűnés nélkül kezdődik. Jómódú orvos lehet, gondolja a hordár, mikor a bőrröndöt leemeli, a szállásadója pontos fizetőnek nézi. Az egyedüllet és hontalanság kettős böjtje kicseréli a vérét, megöli benne az elnéző honfiút. Makacsul hallgat a hazájáról, mint a görög menekült, aki csak testi ügyességével árulta el, hogy hovávaló. Hasonlít a szemérmes attikai versenyzőhöz, számkivetésben készül a dárdavetésre, lefogyva tér vissza a játékokra, győzelme után megszólalnak a Múzsák, hazáját dicsérik. És senkise gondol rá, hogy magányos gyakorlat közben hányszor emlegette fogcsikorgatva ezt a hazát.

Az önkéntes számkivetett izzó és bölcs ember egyszerre: igazságszomját türelemmel edzi. Egy díztelen eszmének él, könnyelmű haragját számító szenvedéllyé neveli. Mivel szegény és elhagyott, külföldről is csak eszmei emléke marad. Eszmék között, egy eszméért él a bujdosásban. Csak ő hisz rendületlenül az európai németben, mert hónapokig nézte egy ablakból a Humboldt testvérek hellenizált berlini városrészét. Csak ő tud a francia emberszeretetről, mert évekig könyökölt ki egy padlásszobából Auguste Comte mellszobrára. Csak ő tudja, mennyire költői az angol, mert a Cam partján heverészve naple-

mentéig angol antológiákat olvasott. Csak ő sejtí, milyen szomorú Velence, mert a veteményes bárkakkal kijárt a szél és elmúlás szigetére, Torcelloba.

Keveset mozog, a maga módján ő is kúrázik, mint Spa vagy Bath vagy a cseh fürdők bölcsővatos, poharazó vendégei. Csak keményebb a kúrája. Pusztá magányában óvakodik minden emberi kapcsolattól, mialatt belső tekintete a szent rögeszmére tapad, évekig beéri egy utcárészlettel. Kicsit megőrül. Családi szeretet vagy hazai szokások helyett apró mániák melengetik, udvarias mosollyal elutasítja a jóakarókat s abban a szörnyű csöndben vívja ki függetlenségét, amit csak a bolondok ismernek. Az idegen város fölött lelke súlyát méri, ahogy Pascal mérte a levegőét a Saint Jacques toronyban.

*

* *

Több ezer éves családból származik. Thébai királyfiaktól ered a nemesi ág: a *politikai számkivetett*. A plebejus vonal kevésbé hősie, de éppen olyan régi s jóval veszedelmesebb. Ez a *tanult bujdosó*. Az önkéntes száműzött mintaképe s szellemi elődje.

Ahogy mondtam, ő a veszedelmesebb. A politikai száműzött könnyen elfecsérli az erejét, nem bírja sokáig rang, hódolat, hízelgés nélkül. Ellenben a tudós száműzött, aki a politikát könyvtárakban tanulja, sohasem felejtí el, hogy életveszélyes műtétet végez magán: az érzékeny szív helyére egy hideg eszmét ültet. A meggon-dolatlanság szellemi halálába kerülne. Úgy viszonylik a türelmetlen politikai száműzöthöz, mint a tábori felcser a sebészhez. Volt egy görög zsarnok,

aki már háromezer év előtt tudta ezt, a trónkövetelőt csak megvakíttatta, a filozófusnak fejét vétette. Aztán békében s boldogan uralkodott.

Két fajta tudós számőzöttet ismerek, a történelem kettőjüket variálta. Kényes ősök mindketten, hadd mutassam be őket.

Az egyik keserves úri szolgálattal szép vagyont gyűjt, mielőtt fellegvárába húzódna. Gazdagon, függetlenül, fölényes embergyűlölettel bujdosik ki, pompás őszbe vonul a zimankós tavasz és viharos nyár után. Itt heveri ki a volt kenyér-adók szeszélyeit, a hajnali filozófia órát — (ráadásul télen!) — a balettrögtönzést vagy az orrfagyasztó szánkázást. Kényelmes rejtekén a tiszta gondolatnak él, nem ugrik érte torlaszra — ehhez öreg is — csak rábeszél, csúfolódik, fenyeget. Öregkori szorgalma barátot, ellenséget elképpeszt, nincs az a buzgó elnyomó, akinél szorgalmasabb ne volna a leleplezésben. Tudja, hogy leghamarább a szorgalom végez a zsarnokkal.

Csak lelkében hős, a teste nagyon esendő. Este föl húzza házisapkáját s könyvein kívül teveszőr pokrócát szereti legjobban. Az otthona tágas, rendes s egy csöndes németalföldi csatornára néz. Egy kukkot se ért a vendéglátók nyelvéből, ha séta közben megszólítják, európai anyanyelvén válaszol. Latinul. Megdicseri a tisztességüket s udvariasan egy hamisított ókori párbeszédet idéz arról, hogy Kakokratesz krétai király szerette a demokráciát, testvére, a póruljárt milétoszi zsarnok viszont megvetette. Fahéjt, csimpánzt, tokajit ajándékoznak neki s egy felvilágosult mágnás mintapéldányokat küld a fokhagymáiból. De az írástudó nemcsak a náthától óvakodik, hanem a hasfájástól is, megköszöni az ajándékot,

aztán a háziasszonyának adja. Forrázott spárgát, néhány szem fügét, egy pohár olasz bort vacsorázik és sietve asztalhoz ül, hogy barátnőjét, a fiatal, telteklű uralkodónőt levelekben kioktassa a kormányzásra.

Íróasztala nemzetközi ítélőszék, olyan a tekintélye, mint hajdan egy zsinatnak. Megismétlődik Róma latinizáló csodája: egy türelmes, kozmopolita Európát nevel föl az írásain. Élete végén aztán leleplezi a nagy igazságot, művei fő tanulságát, hogy Európában van ugyan egy-két zsarnok királyság, de a fontos országok: Velence, Genova, Lucca, Raguza, San Marino, Genf, Bern s Lübeck mégis csak köztársaságok!

A másik száműzött nagy szegénységben él, örökös szükségét valósággal sziklabarlangnak használja a szenny és erőszak elől. Szent Jeromos példáját követi, könyvtárakban üldögél, éppen csak a hű oroszlán hiányzik. Helyette egy jóindulatú házmester vagy igénytelen feleség vigyáz rá. Legtöbbje rendes foglalkozással kezd, ügyvéd, zeneoktató, tanár, katona. Lassan érik meg a terve, maga előtt is titkolva szakad el hazulról, ellentéte Coriolanusnak, a kitaszított, hirtelen haragú embernek. Egyszer olvasott egy könyvet, azóta nincs maradása. Pár hónap múlva visszajövök! integet a honfitársainak s nem tud sírni.

Halála után az életrajzíró fölkeresi egykori szállásadóját, a szomszéd fűszerest, a közeli cipészt. Szívesen beszélnek róla, csöndes, észrevétlen ember volt, reggel nyolctól késő délutánig az ablakban ült, írt, olvasott. Legjobban mégis a helybeli könyvtáros emlékszik rá. Ezek voltak a kedvenc könyvei! mutatja kegyelettel, itt-ott a jegyzete is

bennmaradt. Egyhelyütt a torlaszharcok taktikáját jelölte meg, ugyan ki gondolta volna, hogy ez a szófukar ember egyszer még utcai vérfürdőben győzi le otthoni ellenfeleit! Könyvtáros és életrajzíró kényelmetlenül összenéznek, van valami hátborzongató abban, ahogy a gondolat néha történelemmé válik.

A városhoz a kitűnő nyomdász miatt ragaszkodik, elkerüli civakodó honfitársait, botjára vagy feleségére támaszkodva le-lesétál a kikötőbe. Ott él a legszívesebben. Matrózok érkeznek az Antillákról, papagályt, benszülött lányokat, fogoly halembert árulnak. Félretett kicsi pénzéből megveszi őket: a papagályt zsarnok-gyűlöletre tanítja, a színes lányt szabadkozó mosollyal szelnek ereszti s a szomorkás halemberrel arról a tökéletes országról beszélget, amely Tengerfenéken található. Néha fejfájás gyötri, azt hiszi, elrontotta az életét. Gyermekkori játszótársa otthon már miniszterségig vitte, a királlyal vadászik s a harmadik villát építteti hatodik szeretőjének. Aztán legyint, kinyitja Marcus Aureliust, a papagály felkiált: vesszen a kényúr! Új barátja, a halember is elszundított a kályha mellett, színes csigák és kagylók csillognak moszathajában.'

Ilyen az önkéntes száműzött két őse, a gazdag s a szegény. Kényes gyomrú, nehézkes civilek, a gazdag világjáró zavarbaejti őket vagy terhükre van. Külföldön is csak szellőzni járnak a földre s az asszonyok révedező, mélabus tekintetük után szólnak, mint hajdan a veronaiak a nagy Bujdosó után: «látod, hogy a pokolbeli melegtől és füsttől milyen göndör a szakála s milyen fekete a bőre?»

* *

*

Ezzel a levéllel küldöm utánnad az elmaradt kézszerítást. Tudom, mit irigyelhetnék, de már nem irigyellek.

Évek előtt egy muzsikus barátommal Veveyben laktam. Egész nap rohant volna, hol Genfbe készült, hol a Simplon járatot tanulmányozta. Máskor honvágy gyötörte, a Ménesi út, a vízi-városi kocsmák után sóhajtott. Kicsit megütközve néztem ezt a nyugtalanságot, se honvágyam, se utikedvem nem volt. Első nap az erkélyajtóhoz toltam az asztalt s már olvastam. Néha lejártam a tópartra s magasztaltam a jó környezetet. E víz körül s a közeli havasokban századok óta nagynevű menekültek, az emberiség bosszúállói s apostolai éltek. Legalább nézzük meg Rilke sírját! könyörgött, a versei hallatára. Ehelyett visszamentem a szobába, kinyitottam a Dent du Midire nyíló ablakot s folytattam a leckét.

Azóta rájöttem, hogy ősi ösztön vezetett, akárcsak Achillest, mikor lányruhában a csecebecsék közé rejtett fegyverhez nyúlt. Bujdosónak születtem. Annyira bujdosónak, hogy legszívesebben egy deltánál éltem volna, esőverte nagy ablakkal a tengerre. Claude Lorrain, a piktor élt egy ilyen tündérkikötőben. Hajói úgy festének, mintha száz tonna gitár volna a rakományuk, tengerparti népe kereskedés helyett lát-hatólag tenyérjósáslásból s céltalan várakozásból él. Csak a történelem a megmondhatója, milyen erőszakos, züllött Európa elől húzódott ebbe a földöntúli kikötőbe!

De hiányzott a bátorságom, hogy kitartsak a jó ösztön mellett. Ma már túl vagyok az első ifjúságon, egyhamar nem könyöklök külföldi hidak karfájára vagy búbos vízköpőkre, irigylés

nélkül, fájdalmas magyar felemre fordulva gondolok a kitartóbb bujdosókra. Rád is, aki megint világgá menté , magaddal hurcolva szörnyű démonodat, az íráskényszert. Az író elutazott, ne irigyeljük: munkában marad. A gazdagok ki-kapcsolódnak, ő csak úgy tesz, mint hasonmása, a Búvár. «Ólomvállát nehézkesen föl vonj a s arra gondol, hogy a vízben sírni sem lehet. Aztán sóhajt egy mélyet az oxigénből, nekiilleszti a fűrészt a kazánház ajtajának s egyenletes mozdulatokkal, lelkiismeretesen dolgozni kezd.»

Ő is boldog a maga módján. Boldog, aki nem érti környezetét, legalább munkájára roskad, mint a legbölcsebb szülőföldre.

BÚCSÚ A VÁNDORÉVEKTŐL.

1.

Mikor a labandulás után a földönfutó tanárok koldus diákjaikkal visszazálingóztak Enyedre először is körülnéztek, hogy miből szerezzenek maguknak kenyeret, megszenesedett iskolájuknak pedig alapot? Ekkor a Kard és a Toll összebészéltek: Teleki Sándor gróf drágaköves kardját, Páriz-Pápai professzor úr díszkötésű szótárát elküldték a professzor Angliában diákoskodó fiának, kérve, juttassa el őket az udvarnak s szerezzen az odavaló protestánsoktól pénzt a leégett iskolára. A fiú nemsokára tizenegyezer font sterlinget küldött haza. Így mentette meg egy bújdosó magyar diák Bethlen Gábor hányódó főtanodáját.

A régi magyar diákot sokszor érte ilyen hír. Ha nem volt beteg az anyja, beteg volt az ország, ha nem haldokolt a szerelmese, haldokolt a házája. Mindenképpen nehéz beteget hagyott el, csak rossz hír, koldus üzenet jött tőle. Amíg Plantin műhelyében a matricákkal bajlódik, követjáró apját négyfelé vágják, mialatt zsidó betűket vés, kondorszakállú, lándzsás tatárok dúlnak a falujában. Könnyű szívvel ment világgá, de amióta bújdosik, folyton a visszahívó

üzenetre fülel; dolgos, mint a jó polgár, de mindig útrakész, mint a csavargó. Csak a messzeségből látja igazán, hogy hiába művelődik a kis ország, ha az urakban nincs jószándék s a népben egymás iránti szeretet. Annál jobban kívánczik vissza! Visszakívánczik a régi barátokhoz, pedig az emléküket is meggyűlölte, vissza a mellőzésbe s abba a vigasztalan, hazai magányba, amelyet már anyanyelve övez. Gyakran ábrándoztam egy magyar nyomdász idillről. A fiú kitanulja a mesterséget, egy tej szagú holland családba házasodik, kertet vásárol, tulipántokat nevel s haldokolva nagy csomó járadéklevelet gyömöszöl a párnája alá. Senki magyarra nem illik a kép. Jó, ha később elhagyott sírjukat megtaláltuk.

Eleve aszerint tanul, hogy úgy sem lesz maradása Nyugaton, ahol a tudást megbecsülik. Haza kell menni, kényelmetlen helyre állni, asszonyt védeni a rágalomtól, gyereket az éhségtől, tudást a gyanútól. Korán elkészül arra a rosszra, amelylyel beteg országa nagy betegek módjára megkínozza.

Alázat és titkos gőg, hódolat és rátartiság különös keverékével szemlélődik odakünn, nem marad fölényes megfigyelő, mint nagy népek fia, de nem is ragad külföldön, mint töredék népek kiszakadt sarja. A lengyel Ázsia szomszédságától szabadul meg, ha elangolosodik, a román silány latinítását magasabbrendű latinságra cseréli, ha franciává vedlik. A magyar csak annyira hódol be, mint Dzsem herceg, a szultán kezese, Rómában. Nézzék meg egyszer ezt a szomorú, nemes vadat Pinturicchio falfestményén: valósággal az elhagyott külföldi magyar hasonmása. Ami hazai lekophatott róla, lekopott, a többit se be-

olvasztani, se meglágyítani nem lehet. Védi a szomorúság. Hallás helyett már csak hallucinál s a hang ilyenkor örökké hazulról jön. Mert a nemzetnek mindig volt annyi ereje, hogy elszakadt fia a nagy népek között is titkos erejéről ábrándozzon, amelyet egyszer még jóra s nemesre fordíthat. Mondom, amint van: a harag hozta haza a bujdosót, nem a fáradtság, hatalmas nyelvünk üzenetének engedett, nem a kényelemnek. De soha azt a darab idegenséget, azt a nehezen szerzett tenyérsnyi Európát, amelyet addig magában hordott, meg nem tagadta s egyik sem próbált azzal segíteni a népén, hogy ezt a szerzeményt eltitkolja. Lehajlás közben az idegen gyöngyöket nem hullatta ki kebeléből.

A magyar négyfelé hullva most olyan próbát áll ki, mint még soha. Hajdan kevésbé láttuk a veszedelmet, ösztönszerűn keresztülvágtunk rajta, de a nagy reformkor óta neuraszténias önmegfigyelők vagyunk, már nem csak vérmérsékletünk csügged: az eszünk is. Kölcsey, Széchenyi folyik ereinkben. A szorongásra ezúttal történelmi melankóliánkon felül is van elég ok: állampapírjaink szerint négyféle sorsban élünk, már pedig ahány honpolgárság, annyi szellemi és gazdasági alkalmazkodás. Nyilvánvaló, hogy ennek négyféle provincializmus, azaz négyféle halál a vége. Valamikor azért voltunk jó magyarok, mert európaibbak voltunk a környező népeknél, ma úgy maradunk magyarok, ha a szomszédokkal legalább is tovább versenyzünk Európáért. Az elitnek tehát rövidebbb-hosszabb ideig változatlanul külföldön a helye, más-különbön önismeretünk — határon innen, határon túl — megakad a falusi kiszállásoknál s a táj-

kutatásnál. Ennyit pedig az elszakadt magyarság mostoha új hazájától is megkaphat.

Úgy érzem hát, hogy a magyar bújdosás örök mintaképein kívül a fiatalok tanulságára szolgálhat az az elsüllyedt félmúlt is, amelyben kusza, de emberséges szellemi előkészületünk lejátszódott. Céltalanná vált fegyvergyakorlatunkra akarom figyelmeztetni a fiatalabbakat, akik szellemi életünket lassan megszállják. A volt tékozló inti a fiatal gazdákat, az egykori gyanútlan az okosan gyanakvókat. Valamiből kimaradnak, ami könnyelművé tett minket, de egyúttal megfürdetett a világ szelében.

Átadom a szót az emlékirónak.

2.

Sedan óta negyvenkét évig szunnyadtak a fegyverek. Pax Britannica néven öt világrész fölött uralkodott a felújult Pax Romana, az ember szerény hazafi volt és buzgó kozmopolita. A nemzetek rosszul ismerték egymást, kölcsönös tiszteletüket még nem oszlatta el a lövészárkok szörnyű intimitása. Kölcsönös kedvező félreértésük vezette a szellemi életet is, amely állandó befogadásra készen, már csak az ellentétek tükörlátékában gyönyörködött.

Mi, háborús serdülők, elszórt írásokból ismerjük ezt a vitáskedvű, szenvedélyesen esztétizáló századfordulót. Nem is érdekelt túlságosan. Földrengésből ocsúdtunk, arra figyeltünk legszívesebben, aki félrebeszélte vagy a pusztulást tanította, írásmagyarázó gyülekezetét tartottunk az El sodort Falu fölött, Goethe helyett Spenglerből szedtünk német szavakat. Előttünk hevert a

meggyalázott világ, értékrendje összeomlott, védtelenül kiszolgáltatatta magát fiatal ösztöneinknek. Ki-ki úgy vette birtokába, ahogy akarta, hiszen erkölcsi értékek nélkül egyszerre olyan súlytalanná s elnézővé változott! Az értelem nehezen tisztult, az erőszak ismét szabadon garázdálkodott. De a hullámozó politikai győzelmek egyelőre senkit sem avattak szentté, a vörös és fehér terror még az államcsínynél tartott. Csak az összeesküvőt érdekelte, nem az állambölcsészt.

Miután a politikai döntés késett, elkerültük a végzetes választat, ahol két szélsőség között kellett volna döntenünk. Egyelőre a «káosz és semmi közt kellett lebegni*», ahogy egy francia szemtanú mondja. Körülzárt, hősie kikötőnek képzeltük magunkat, holott nyílt öblök voltunk, ahonnan a vihar csak átmenetileg söpörte ki az idegen hajókat. A valódi választút s az autárk öböl a harmincas évek ajándéka.

De a romhalmaz itt volt, valamit kellett vele kezdeni. Akárcsak a második német romantikus nemzedék — amely gyerekkorában hallott a forradalomról és serdülés közben megérte Napóleont — ráfogtuk, bogy rossz álm. Az álomban pedig nincsenek törvények, az erőt érzékenység pótolja. Romok' és vérázott földek fölött keringtünk kiábrándulva, mint E. T. A. Hoffmann évjárata északon s Musseté a Rajnán tiúl; nem ismertünk törvényt s nem akartunk erősék lenni. Európát elvarázsolt gyerekszobának néztük. Hírből ugyan hozzánk is eljutott az öregedő nagy európaiak csalódása, de ebből csak annyit fogtunk föl, hogy az erkölcsi világrenddel többé nem kell törődni. «Most hát mi, civilizációk is tudjuk, hogy halandók vagyunk» szajkoltuk Valéry után, a

költő megrendülése nélkül. Gondoltuk, csak az bántja őket, hogy nem szépszerűkedhetnek olyan gondtalanul, mint húsz év előtt a Clauserie des Lilasban. Ezt a laza, szinte cseppfolyós világot szállta meg 1924 táján az amerikai pénz.

A köd fölszállt, a vihar a huszas évek derekán elcsöndesült. Európa eladósodott Amerikának, az meg búsasan fizetett a váratlan világhatalmi rangért. Vig adósnak jól megy dolga: a történelemmel sújtott öreg Európa boldogságot tanult a boldog, múlt nélküli Amerikától. Helyesebben a boldogság illúzióját.

Ahogy a jólét békítette a világot, úgy enyhült világnézeti szorongásunk. A weimari köztársaság megerősödött, számolni kell vele, mondta Stresemann, mikor a békedíjjal megkoszorúzták; Spengler, a nyugati műveltség tetemboncolója pár év alatt kortörténeti furcsasággá avult; Thomas Mann Varázshegye, mely a világnézeti ellentétet szublimált vitákká nemesítette, megkezdett kézirat volt. Franciaország hisztérikus bosszúvágya lecsillapult; Anglia tüntető bálványrombolással élvezte erkölcsi fölszabadulását. A diktatúrák ködképei alig látszottak. Lenin a vörös háborúk iszonyú hőskora után a megalkuvó NÉP rendszert hagyta Oroszországra; Mussoliniról még azt mesélték, hogy nem merészkedik Nápolyba! Parancsuralmak helyett Amerikát bámultuk akkor. Laza nemzeti egységét szemünk láttára forrasztotta össze a világhatalmi öntudat, a pénz hatalma s Európa megaláztatása.

Világszerte visszatértek az aranyalapra, mintegy jelöl, hogy az új aranykorhoz elég egy kis jóakarat. És valóban, ennyi jóakarat is elég volt ahhoz, hogy ismét higyjünk egy választékos

Európában. Szilaj felelőtlenségünk hova-tovább sokoldalú kacérsággá vedlett át, iróniánknak már-már hermafrodita mellékíze volt. Nem retgettünk többé a pusztulástól, élveztük a megkönynyebbült életet. Az álom menedékhelyéről visszatértünk egy fiktív aranykorba. «Én neo-frivol vagyok*)» vallja magáról e kor jellegzetes tünete, a *Pendragon Legenda* hőse.

Itt a helye, hogy új irodalmi nevelőnkről is szóljak. A kultúrválság bölcsészei ugyanis időközben átengedtek a Sátán kezébe. Fölfedeztük a nyugati fiatalság «megrontóját», André Gidet. Lélekformáló kalauza, a Vatikán Pincéi, mint minden messzeható könyv, nem alkalomra készült, hiszen a főáramlattól félrehúzódva, már békében megjelent. De csak most hatott. Gidenek az volt az ereje, hogy a polgári humanizmusból kiábrándult ifjúságot dísztelen, csupasz nyelven ösztönözte a teljes fölszabadulásra s kényes ízlésünkön át aknáztta ki erkölcsi csömörünket. A kálvinista polgárivadék önemésztő *amoralitása* magasabbrendő erkölcsöt képviselt, mint a nevetségesen megifjodó polgári kapitalizmus. Ezt valamennyien tudtuk. Jóformán mindenkire hatott, mindenki tanult tőle valamit, ami jóval fontosabb volt a pusztá stílusnál, pontosabban a legmélyebb értelmű stílus volt. Új írói lelkiismeretet.

Arra persze világért se gondoltunk, hogy a nemzetközi derű, melyet erkölcsi megnyugvás helyett csak az amerikai kölcsönök kábító erejének köszönhattunk, nem tart egy életen át. Azon se búsultunk nagyon, hogy a világgazdaság rendezésére összehívott genfi értekezlet eredménytelenül oszlott szét. Polgárosultunk, megkönnyebbültünk. Európa nagyrészen hatalomra

jutott a köztársasági demokrácia, belső gyöngéit, kivájt üregeit dehogy sejtettük! Berendezkedtünk arra az illúzióra, hogy egy világrésszé duzadt régi holland köztársaságban élünk, hol szent a betű s a filozófusnak nagy a becsülete. Ebben a locarnoi közjátékban, viharos századunk szélcsöndes pillanatában egy túljámbor béketájra tévedtünk. Az igazi, korszerű profétáktól: Marx-tól, Spenglertől visszahódított Gide örökké befejezetlen lelkiismereti drámája és Thomas Mann letompított, patricius ízű baloldalisága, szóval az a végletekig finomult polgári gondolkodás, mely az osztály hajdani szűkkeblűségével szakítva, minden táj felé kitárult. Ha majd egyszer megkérdik, milyen volt Európa az ifjúságomban, csak annyit felelhetek: kíváncsi. Úgy tetszett, ismét megközelítjük az írók tizennyolcadik századi köztársaságát, a nagy szellemek Egyesült Európáját. Ezen a téveszmén múlt Huxley világhatása is. A mindentudó oxfordi diák jutott elsőnek az okos század nyomára, egyik hőse: Mercaptan, nagy rokokó-szakértő, mindnyájunkra hasonlított egy kicsit.

Holott a felvilágosult századot csak kacér-ságában utánoztuk s nem intellektuális vakmerőségében. Hiányzott Voltaireünk, hiányzott az a zsinati tekintélyre jutott íróasztal, mely királyokat és kényurakat győzött meg. A felújult «dix-kuitiéme» közérzésnek nem voltak nagy szellemei; csak azért emlegettük európai hazánkat, hogy ürügyünk legyen az utazásra. Hallatlan könnyedséggel utaztunk, kimentünk a pályaudvarra s már arra ocsúdtunk, hogy az edinburghi várhegyen Jósika Miklós szellemárnyát üzzük. Legtöbbünk titkos mintaképe Casanova

volt, útban Lisszabon és Pétervár közt. Csak beszéltünk, locsogtunk a tizennyolcadik századról anélkül, hogy e századhoz méltón szeretttük volna az embert.

Dehát csupa játéknak éltetek? szörnyűlködik majd a tisztos utókor. Annak. A katonai összehozás inflációban folytatódott, az infláció egy hamis aranyalapban s érzéseink önkéntelenül követték e változásokat. A romokat vad álmokká alakítottuk, az álmokat később illuzórikus valóssággá. Mi más dolgunk is lehetett e lebegő világban? Beértük azzal a szkeptikus okossággal, amely nem volt egyúttal megfontolt okosság, mert hiszen habozás nélkül elhitte, hogy Briand törekény genfi varázslata csakugyan a néptestvérséghez vezet.

Századunknak rendeltetése van: a társadalmi gazdálkodás és együttélés kimerült formáit kell felfrissítenie. Nem lehet törpébb, mint büszke, rettenthetetlen elődje, a tizenkilencedik század. De a Iocarnoi közbizalom alatt éppen azt akarták föltámasztani a múlt századból, ami benne a leg-hitványabb: a személytelen tőke nemzetközi kalandozását. A szellemi elit erre a múlt és részleges restaurációra rendezkedett be s a század feladatát átengedte a népvezéreknek. Hoover és Briand idejében alig akadt intellektus, aki sejtette volna, hogy a lecsillapult, csillogó világ gyáván kerülgeti a nehéz munkát. Csak a diktátorok s a diktátorjelöltek sejtették.

Könnyebb munkát, kevesebb felelősséget akartunk vállalni, mint a tizenkilencedik század. Hugó és Tolsztoj, Proudhon és Louis Blanc, Marx és Newman bíboros, Dickens és Zola éltek abban a korban s mi, akik szinte kibogozhatatlan társa-

dalomgazdasági feladatokat örököltünk, szégyenszemre beértük egy ál-Európával.

3.

Csak a halálnak van igazi távlata. A csalóka locarnói közbjáték helyes távlatához éppenséggel három halál kellett. Három öregúré.

Egy régi fénykép előttem: sir Austen Chamberlain, Stresemann és Briand reggeliznek. A két szárazföldi politikus már elnehezedett, látszik, hogy szikár angol kartársuk valószínűleg hosszabb életű. Jobb a vérkeringése, jobban tisztítja a szervezetét. De még egyiken sem látszik, hogy halálhozó művükön dolgoznak. Ama híres szerződésen.

Nézzük meg őket egyenként. A *német* nagyiparos telivér nacionalista, testi alkata eleve elrendelésével, áthatolhatatlanul germán. De ösztöneit görcsösen szabályozza, az öreg Goethével gyógykezeli magát. A *francia* miniszter parlamenti szegénylegényből javult világi szentté, voltaireiánusból az emberiség jóakarójává. Fordítva járja meg a szokásos életutat: mások rajongó ifjúból okosodnak emberordassá, ő romlott fiatalságból tér meg az örök eszmékhez. Rójalista ellenfelei szerint a minden hájjal megkent taktikus ezekben az években naiv és hiszékeny lett. Legfeljebb naiv farkas és hiszékeny róka! Hagyta, hogy a békeeszme fölültesse. Az *angol* államférfi közvetít kettőjük közt, ő Locarno értelmi szerzője. Azt szeretné, hogy a két európai is úgy kiegyezzen, mint két etoni diákcocskavagy oxfordi nagy diák. Nincs ebben semmi szégyen: a kiegyezés még nem férfiatlanít. A három öreg erre a kiegyezésre teszi föl életét.

Először a német vette észre, hogy a mű menyire törékeny. Utolsó napjaiban szörnyű démonokkal viaskodott, nagy árnyak szálltak a beteg emberre! Hazája betemetetlen örvényeire eszmélt, szíve tántorogni kezdett a balsejtelemtől, aztán elesett. Leghamarább ő vesztette el a reményét, leghamarább is halt bele. Évekkel a többi előtt meghallotta, hogy milyen rémek dobolnak a német mélyben s beteg testét átadta a halálnak.

A francia elment a sírjához. Azt mondják, sírt. Magát siratta. A démonok dobolása már francia földre hallszott. Jól sejtette, hogy rémült nemzete rajta, a társszerzőn bosszulja meg Stresemann túl korai halálát. Irtózatos volt a végső *hajítás*, csak a francia törvényhozás ért ilyen falkázáshoz. Megszégyenítve, összeomolva, de föloldozva tűrte s ha igaz, amit Giraudoux gyönyörű regénye mond, haldokolva egy angyallal birkózott.

Az angol egyedül maradt. Hazája nem bántotta, visszavonulása után is nagy államférfiként tisztelte. A halál kívülről sújtott rá. Háromszor, amíg eltalálta. Először a semleges Rajna-öv megszállásakor, másodszor az abesszín háború alatt. Harmadszor jól talált. Németország fölmondta a locarnoi szerződést. Sir Austen elment meghalni.

Azt mondják, a halál egy életen át épül bennünk. Én inkább hiszem, hogy az ember sokszor átépül az életre s csak egyszer a halálra. Valaminek el kell szakadnia, egy titkos álomnak, egy életreszóló ábrándnak el kell szállnia, hogy a test napok, hónapok vagy évek alatt új életszak helyett átépüljön a halálra. Stresemann, Briand és Chamberlain sejtjei Locarno után kezdtek tárgyalni az elmúlással.

De ki gyanakodott volna a harmincas évek küszöbén e három csalódott öregkor világtörténelmi jelentőségére? «Jöjjetek harmincas évek!» invokálta őket egy magyar miniszter, szinte kihívó bizalommal. Jöttek is; halálát hozták s az összeomlást. Kedvenc litmutatóink, akiket könnyű szívvel túlbecsültünk, tüstént a nehéz út elején elmaradtak, Paul Morand meg a többi neofrivol a bőrröndükből egyenest a feledésbe hullt. Az irodalom egyébként is pontosan jelezte e változást. Settembrini úr, a Varázshegy ironikus bölcsésze, Jákobbá terebélyesedve az élet ősertelme felé fordult; a frivol Huxley, metsző okosságunk mestere, pacifista haragra gerjedt; Giraudoux megrázón búcsúzott Briand halottaságyától.

De a lassan, kinnal változó nagyoknál jóval jellemzőbb két közepes s egy kezdő író, Pierre Drieu La Rochelle, Bichard Aldington és Léo Ferrero pályája. Az első a háború végén fasiszta lesz — amolyan «lövészárók-kollektivista» — a leszerelés után a királpártiakhoz áll, a genfi szép napokban a francia nacionalizmust európai lelkiismerettel próbálja telíteni, gondolkodóba esik a kapitalizmuson s Genfét megteszi égy nemzetközileg szervezett pénzgazdálkodás fellegvárának. (Ráismernek Locarno s az aranyalap közhangulatára?) Halogatja a világnézeti döntést vagy kétfelé dönt, sűrűn szakít elvbarátaival, úgy érzi, túl van a proletár és a nacionahsta mítoszon, Sztálin rendszerét fél-fasiszmusnak, Musoliniét fél-szocializmusnak tartja, de akármelyik oldalon áll, érveit mindig az ellenséges oldalról kölcsönzi. Végre a harmincas évek megérlelik e világnézeti hányódás szörnyszülöttét: a fasiszta-

szocializmust. «Kísérletező század vagyunk, nem doktriner, mint az elmúlt» mentegetőzik, írástudói tájékozatlanságát leplezve. De az olvasó érzi, hogy az eféle műkedvelő kísérleten a parancsuralom már csak mosolyog.

Bichard Aldington tíz évig kapkod, verseket, elbeszélő költeményeket ír, görögből, latinból, olaszból, ó-franciából fordít, Remy de Gourmond-ról, a századeleji esztétáról értekezik. Kapkodó területfoglalásokra vállalkozik, ízlése őt is a tizen-nyolcadik századhoz s ahhoz a modern Athén-hez húzza, ami Párizs volt 1900 körül. Szétszóródik a műveltségekben, stiláris kábítószerekhez menekül, sokoldalú kíváncsiság marcangolja. Csak 1930 után ömlik ki igazi vére, akkor fakad fel a szörnyű trauma, amit virtuóz irodalommal próbált takargatni. A lélek összeomlása a háborúban.

Ferrero toszkán volt. Lobogó és tiszta. Fiúi szeretetből apja után vándorolt, de önkéntes számkivetése sokkal mélyebb értelmű, mint az apai tüntetés, amit máskülönben helyeselt. Lionardo tanulmányában mértéket állít szorongó lelkének, Párizsról: «Nyugat utolsó mintaképéről» írva, mértéket állít a pusztuló humanizmusnak. De a szorongást már nem csillapítja le sem a klasszikus mintakép, sem a humanizmus utolsó fellegvára: a (mélységes ma» tovább sodorja a kereszténység felé. A harmincas éveket átlépve, harmincadik évében a század gyermeke végre lecsillapul, politikai száműzetése összeesküvések helyett Isten Országánál végződik. Itt éri a szörnyű testi halál.

Válassz, válassz! vijjogja az elkomorult kor, választóton vagy! harsogja a magára eszmélt

tragikus század. Egy csomó kéz esküvel tapad a háromszínű zászlókra, mások a Harmadik Internacionáléhoz állnak. Gide és Romain Rolland tekintélye, Aragon, Malraux nagy tehetsége ebben az időben szövetkezik Moszkvával; Angliában föltűnik a kommunista literary gentleman, aki megénekli a bécsi munkás-ellenállást s az angol liberálisizmus történetét a proletárdiktatúra szemszögéből átírja. Hagyományhűségével, honismeretével a marxizmusnak akar használni. Évek múlva a madridi kormányrádió előtt találkozunk a javukkal.

Nincs többé szó humánus forradalomról, a gazdasági összeomlás átadta a szót az önkényuralmának. A világrészek fölkeltek «Európa—Omfa!» lábaitól, ítélj magadon! mondják föl-ocsúdva, útalattal. És a viharvert földrész magárahagyottan csakugyan megérti, hogy a társadalmat elpárolgó amerikai kölcsönök helyett most is eszmények irányítják. Évezredek óta élünk felváltva néhány eszmekörben: az önkényuralom és népfelség néhány változatában. A világválság csupán visszaparancsolt ahhoz a problémához, melyet a múlt század megoldatlanul hagyott s századunk második évtizede elegánsan elfelejtett. A demokrácia sorsához.

Mert Európa csak a harmincas években komolyodott el annyira, hogy a társadalmi gazdálkodás és együttélés megújításáról gondolkozva, a demokrácia jövőjéről is dönt. Zavaros korban élünk, de ismét eszméssel vívódunk. Harc közben ismerjük meg az eszmék belső ellenállását, harc közben tanuljuk meg, hogy az eszmék változó életformák nyomására kivetkőznek eredeti jelentésükből. Mit tanultunk erre nézve a demokráciáról?

Mindenekelőtt azt, hogy a megtévesztett népakarat a bürokrácia önkényuralmával párosulva letöri a szabadságot. Valósággal szállást csinál a mindenkori cézárnak. Egyenlőség és szabadság csak elvileg férnek meg egymással, ahogy ezt Tocqueville jóelőre — jóval a III. Napoleon-féle «népi» diktatúra előtt — látta. Az egyenlőség fokozatosan a szabadság legnagyobb ellenfelévé nő s mint a rossz testvér, restségből, irigységből, kényelemszeretetből kiszolgáltatja az államnak. Ami a napi politika könnyebben érthető nyelven annyit jelent, hogy a tömeg a gazdasági válságok során restségből, irigységből s kényelemszeretetből mindig visszatér az egyeduralomhoz. Cserében a szabadság lenyűzött bőrért megkapja a gazdasági egyenlőség vagy gazdasági védettség illúzióját.

A harmincas évek szinte világszerte megismétlik e törvényt, mindössze az a meglepő, hogy a népakaraton (vagy a látszatán) nyugvó egyeduralmak éppen ama technikai-ipari civilizációval törik le a szabadságot, melyet a múlt század társadalombölcészei az emberi méltóság fő biztosítékának tartottak. Ez a civilizáció hordozta a tizenkilencedik században a tőkés termelést, mely öt földrészt hódított ugyan, de a fogyasztást szervezetlenül hagyta, most viszont hordozza azokat a parancsuralmakat, melyek a rájuk szavazó tömeget a szociális fogyasztás megszervezésével kecsegtetik. Századunknak kell kiderítenie, hogy a demokratikus fogyasztás bizonyos iparfejlettségen túl csakugyan állami, vagy — amit jobban hiszek — államközi tervezésre szorul-e? Ha arra, az iparfejlődés valóban nem fokozza, hanem elpusztítja a függetlenséget, a

demokrácia pedig abban a tudatban, hogy igazságos fogyasztásról csak kollektív társadalom gondoskodhatik, maga ítél a szabadság fölött.

Az ipari civilizáció azonban a tökéletes termelésen kívül államjogi formáját: a népképviselői demokráciát is hordozta s belőle származott később az osztályharc elmélete. Oroszország csak az államjogi formát semmisítette meg, a jobboldali parancsuralmak ellenben mind a jogi formával, mind a társadalomszemlélettel szakítva, az osztályharcot a népi egység gondolatával pótolták. De «népi»-től a föld népéig már csak egy lépés az út. Aminthogy a francia parasztok bonapartista rokonszenvétől Kurt Eisner bukásáig csakugyan számtalanszor kiderült, hogy a paraszt a város-ellenes, tehát bizonyos mértékig anti-intellektuális politikát fegyverrel is megsegíti. Erre számít a modern parancsuralom is, amikor a népközösség élére állítja. Ha nem is ő a rendszer haszonélvezője, mindenesetre ő a dísz s az újjáértékelt «fogyasztói» demokrácia botcsinálta bizonyítéka. Tisztes világnézeti szerepe persze semmit sem változtat a parancsuralom politikáján, amely a demokráciát nem támogatja s nem purifikálja, hanem egyszerűen eltorzítja. És ez a második lecke, amit a válságból megtanultunk.

Állami diktatúra és szociális fogyasztás, népi mítosz és kollektív jólét csakugyan összeforrtak? A parancsuralmak mindenestre így teszik föl a kérdést. Felelni kell rá, különben soha többé nem lehet szétválasztani ezt a pártérdekre valló, önkényes elvpárosítást. Utóvégre ellentétes elvek is megférnek egymással, ha egy nagy tömeg meggyőződéssel melléjük szegődik. De ahogy nézem, a magyar fiatalság alighanem adós marad a vá-

lasszal. Mások, idegenek felelnek? Nem az én dolgom kivizsgálni.

A mai magyar ifjúság már a levegőből felszívja ezt a politikával fertőzött népi szellemet. Egy percre sem volt a világ ura, mint minden igazi húszéves. Tüstént a kiszabott feladattal kezdi, kis országunkat fölparcellázza s korára pirító vaskalapossággal űzi a népi kiszállást, tájtudományt, falukutatást. A magyar öböl most csakugyan bezárul, súlyos szellemi autárkia fenyeget. Ki-ki fejére igazítja a néptudomány bűvarisakját, leereszkedik a mélybe, egy másodpercig megbolygatja a tengerfenék szörnyű csendjét, aztán két-három gyöngyszemmel fölszál]. Amit íát, ügyesen leírja. De a jószándék mögöl hiányzik a szellemi megpróbáltatás s a lélek hosszú kalandja. Rég tanítja a történelem, hogy hazájukat idegen föld rabjai tették nagygyá. Valamit hoztak a fogságból, ami e nagyság titka volt. Mit? Éppen ez a titok.

Kapkodó, tanácstalan vagy félrevezetett fiatalok voltunk a húszas években, gyanútalanul és önzetlenül készültünk az «élet»-re, holott akkor vettük ki a javát. Európa néhány évig a fölvilágosult tizennyolcadik századot utánozva, nem kényszerítőit olyan körütekintésre, mint a mai húszéveseket. De éppen ennek az ifjúkori rendtelenségnek köszönhetjük, hogy úgy-ahogy egész emberek lettünk s megszereztük azt a humanista arányérzékét, amely nélkül nincs európai célú magyar politika. Déracinék voltunk, gyökértelenek? Azok. Mint átmenetileg minden jó magyar. Szívből sajnálom azokat, akik húsz esztendőskorukban nem estek ebbe az ártatlan bűnbe és rossz sorrendet tartva a nép közé mentek, mi-

előtt látták volna minden emberek bűnét és szépségét.

Nem kezdtük fél-tudományos szociológiai mérésekkel. De mert szívvel közeledtünk a nagy világhoz s e szív megkövezve fájni kezdett, szívvel lettünk később magyarrá. Tájtudomány, népismeret, falupolitika, munkatábor! Arra szeretném figyelmeztetni jóhiszemű munkásaikat, hogy ama régi papok, akik életüket egy-egy eklézsia kezébe tették le, úgy kezdték névtelen magyar pályájukat, hogy zsidó betűket véstek és Descartes bölcséletét tanulták Utrechtben.

Ez az írás újból meggyőződött róla — mert író csak írás közben győződik meg az igazáról — hogy gyanútlan szellemi előkészületünk mégsem veszett egészen kárba. Általa jutottunk annyi erőhöz, hogy kísértések közt ma is helyt állunk népszerűtlen gondolatokért (s főleg egy olyan népszerűtlen józanságért), amelyek sub specie aeternitatis csak használnak a magyarságnak. «Nagyfokú hatalomvágy s polgárosult lelkiállapot rendkívül ritkán egyesülnek» — írja egy angol politikai író — «de még ritkább, hogy valaki nagy hatalmat sokáig gyakorolhasson a civilizált ember lelkiállapotával.» Ezzel a tudattal nézem a világot s figyelmeztetem a fiatalokat.

Senkisémet kérdezett, mégis felelek. Este indul a gyors: eredj! És ha virradat táján izgatott szendergésedből fölver a mennydörgő rajnai híd, szólj le a párás folyónak: Nyugaton vagyok, hol kürtös őseimet megszegényítették s apáim földjét fölosztották. De innen hozta Széchenyi a Hidat, sorsunk igazi jelképét. Odakünn pedig a demokráciát keresd, azt javítsd, azt próbáld hazáddhoz nemesíteni. Mert az igazi demokrácia

nem azonos a pénz hatalmával s még kevésbé jelenti a hatalom kiszolgálását. Ezért méltó hozzád, magyarhoz.

Tanulj valamit az életünkből. Légy szigorúbb, aszkétább, mint mi voltunk, kerüld a fényűzést. De szeresd legalább annyira a világot, amennyire mi szerettük. Ha van erőd hozzá, Apáczai Csere szavával küldelek útra:

«No tehát, ha mellyedben vagyon még eleven-ség, ha szívedben virtusnak csak szikrája ma-radt, távol legyenek tőled minden lágy, könnyű dolgok, keményeket keress, tűzön, vízen, kő-sziklákon, havasokon járj, kelj.»

KÁRPÁT KEBELÉBEN.

Rodin egy nyáron mindennap eltűnt hazulról. Miféle titkos dolga lehet? találgatták a barátok s még inkább a felesége. Egyszer aztán kifogyván a türelméből, megleste. A szobrász kiment Chartresba s szürkületig a székesegyházat rajzolta. Vele volt találkája.

Ilyen lelki találkára járok én is mostanában. Lehunytt tekintetem megkerüli a kassai dómot: egy üres dézsa már fölidézi az északi kapu fölé faragott Erzsébetet, amint ülőfürdőjünkben a bélpoklosokat locsolja; megszegett kenyérem rózsailatú, mint a királyasszony virággá vált cipői s elhagyott óráimban úgy jelenik meg Jézus teste, ahogy a nyugati kapuba helyezték: félig a földre csúszva az anyja ügyetlen öleléséből s elzsibbadt térdéről. Protestáns lelkem, járulj még egyszer a katolikus kapuk elé!

Északi kapu.

Most elmondom a nyári utamat Kassától Lublóig. Ismerős nyomon jártam: a felkai trafikos még az a régi, aki vőlegény apánkat kiszolgáltatta s Barlangligeten él egy madár, amelyet ifjú anyánk zöldszalagos girardikalapja riasztott fel. A podolini baglyok emlékeznek Krúdyra, a bártfa-fürdői kugligolyók sem felejtették el a szabad-

elvű képviselők markolását s ki tudja, talán a gránátalma-fák is állnak a Marcibányi-kertben, rejtett büszkeséggel, hogy Jókai alattuk tervezte a Rákóczi Fiait. A fák, füvek és állatok kopot-tan tovább szolgálnak, csak az ember költözött el. Vájjon a Szellem is?

Ragyogó időben közeledem a határhoz. Az utazás a visszatért gyerekkor, az utas elfelejti, amit népről, tájról, folyóról tanult s ismét azokra a színes párában úszó, puha tündérképekre les, amelyeket nevük hallatára gj'ermekképzetele kifestett. Most is cserbenhagy a tudásom, csak a híres két hűtlen folyóra emlékszem vissza. A Poprád és a Dunajec álnokul elhagyja hazánkat — hová, merre? azt persze ismét olyan kevésbé sejtem, mint hazafias gyermekkoromban. Végre, végre találkozom a két mezítlábas veszedelmes suhannal! Mert allegorikus gyermeki képzeletem lógós ingujjú, szeplős utcakölyökké rútitotta őket: maszatos kezüket végigsodorják az orruk alatt, mintha föl akarnának pofozni, úgy szöknek át a kárpáti határon. Elemista koromban a szomszéd kőműves iszákos fiaitól és ettől a két hűtlen folyótól féltem legjobban. Egy kicsit össze is kevertem őket.

A Hernád völgye friss hegyi levegővel kínál, a túlsó parton lágyan ké kell az Eperjes-tokaji hegylánc. Ez a vonulat két Magyarország, egy keleti s egy nyugati ország határa volt; a hegy mögött feküdt a láp és vízi rejtek, az új hit világa, egy külső Erdély, erdélyi fejedelmek birtokfüggvénye s így protektorátusa. A hegytől nyugatra a magyar királyság, bérbeadott kincstári bányákkal, a hű Pozsonnyal s hangos Nagyszombattal. Bethlen Gábor országa csak ennél a hegynél

végződött, második házasságát, tüntető érdekszövetségét is a hernádparti Kassán, a jelképes határvárosban ülte meg. Bor és Biblia e vidék jelképe, nehéz bor és nehéz ige csordult a hernádi hegyekből, nemhiába kialudt tűzhányók. A tiszaháti nagyurak kézinyomdát rendeztek be idevaló papjaiknak, ebben a völgyben született az igazi protestáns csönd élet: üveg bor az úrvacsorához, mellette biblia a Hernád-menti vizsolyi sajtóból. Feleúton Miskolc és Kassa között, az ecsedi várúr falujában, Vizsolyban nyomták Károli Gáspár magyar bibliáját.

Alig tettük vissza az útlevelet, Kassán vagyunk. Az ebédidőre elnéptelenedett főutcán poros századok térnek haza; Kassa fontos helyőrség volt s ma is az. Nemsokára előttünk is sárga leves gőzölög. Az ebédlőt a tetőről világítják, az öblös porcellánok fölött félhomály dereng. Régi kereskedőházba szálltunk s azokra hajdan csak három utcai ablakot vághattak. így a legtagasabb szoba — ami persze a régi Magyarországon mindig az ebédlő — a keskeny utcai homlokzat mögé szorult s felülről fogadta be a fényt. Az ablakszám sokhelyütt ma is elárulja az első telektulajdonost; a szűk kézműves sikátorokban párosával nyílik az ablak, a kereskedőházakon hármásával, az ötablakosat nemes építtette, a hétablakos ormán a töredezett korona is bétágú. Legalább a megye s a város nem veszett össze rajta, hogy melyik házban ki a bíró? Ötablakosba már csak a vármegye tehetette be a lábát.

A szó középkori értelmében vett városban vagyok, fukarul mért helyen, ahol a kő, téglá, cserép, az utca görbülete s még az égtájak is jogokat és kötöttségeket szimbolizálnak. Ame-

lyik városban nincs valami nyoma ennek a jelbeszédnek, nem is város az, csak felduzzadt karavánsszállás. Ma többé-kevésbbé minden város ilyen, de amelyikben maradt egy templom, a donátor céh fülkéivel vagy egy jelképes ablakbeosztás, legalább egy kicsit a tisztességes, nyakas és szabad múltra emlékeztet. Márai írja a Polgár Vallomásaiban, hogy Pestre kerülván, a fővárost nem érezte annyira városnak, mint Kassát. Joggal.

Polgárok építették a dómot is, de ez a templom egyúttal a középkori magyar királyság megkésett, utolsó dicsérete. A dunavölgyi népeket nem gyötörték mindig izgatott álmok, a történelem csak lassan kovácsolt ebből a tájból szégyenkalodát, hogy félszemmel alvó rossz szomszédokat szorítson bele. Valamikor Buda, Prága, Krakkó küldtek világbéketervet Nyugatnak s mutattak példát a polgárvérben fürdő, királygyilkos nemzeteknek. Egyenrangú királyok ültek a kereszténység asztalánál, Podjebrád volt a nemzetközi béke első szószólója s a kis francia királyok szívesen adták lányukat nagy királyi szentjeinkhez.

Ezt az elmúlt, szebb világot látom a szentély szárnyasoltárán. A kép megszeli a wartburgi drámát', a thüringiai grófnő olyan mozdulattal űzi ki menyét, magyar Erzsébetet, mintha tettét máris megbánva marasztalná: térj vissza, édes lányom! De ugyanilyen szelíden dőfi át a karcsú, kedves Szent György a sárkányt a Kolozsvári testvérek prágai szobrán. Nyájas erkölcsöket mintáztak az idegenajkú szobrászok és festők; a kárpáti német telepes a magyar világhoz szelídült és később, művészi delelőjén, szelídítve beszélte el Erzsébet németországi rémdrámáját.

Európai rangunk a középkor ajándéka volt s vele pusztult. A nyugateurópai polgárháborúból kiforrt a polgári civilizáció és a modern nemzet; Középeurópában nép és polgárság az urak talpa alá süllyedt s mikor végleg lefoszlott róla a keresztény béke, csupasz testét már csak fél-nemzetek borították. Kassa, mely a született gazdagokhoz hasonlóan arra termett, hogy ha másként nem, mások bőréen szerezzon vagyont s hatalmat, földig roskadt s félig sárba süllyedve, alázatosan türte, hogy az országszabadító Habsburgok papjai és tisztviselői újjáépítsék. Az új Kassát a régi dóm körül már jezsuita tanárok tették naggyá.

De lassan a polgári szellem is visszatért. Csakhogy közben elvilágiasodott, szakított egykori anyanyelve, a gótika darabos beszédével, a német fölvilágosodás finomkodóvá, irodalombaráttá formálta. Kassa ebben az időben néhány évig a magyar irodalom fővárosa. A felejthetetlen költői pillanatot, mint a zárdái növendék a sírig emlegetett táncot, egy démoni nagy táncosnak köszöni. Kazinczynak.

A kalapos király idejében ugyanis három irodalmár lakott a dóm körül. Baróti Szabó Dávid ex-jezsuita a gimnáziumban, valamivel lejjebb Kazinczy Ferencz iskolafelügyelő, az iskolával szemközt pedig Bacsányi János írnokoskodott a Kamarában. Nem került nagy sétájukba, hogy az első magyar folyóiratot megbeszéljék. Kazinczy kezdi a látogatást, felkeresi Baróti Szabót a szerzetesi cellában. «Termete magas, egyenes, száraz» — írja később — (hajai igen lágyak, ritkák és félig őszek; orra hosszas és vékony, szája élességet mutat, fogai ritkák s

csinatlanok s ábrázatja csaknem szederjes veres-sógfí. Öltözete nem sokkal jobb, mint amilyennek keresztelő Jánosét festi az evangélium. Szobája csinatlan, rendetlen s olaj lámpája miatt, mely éjjel-nappal asztalán áll s rigója húseledelétől büdös; könyve, ruhája, papirosai le vannak szórva s verseit copertadarabocskákra, olyan apró betűkkel írja, hogy azokon mesterség elmennie. Kazinczy tiszteletlen tisztelő volt, mint minden író. Nemsokára a *székely* ex-jezsuita, a *tiszaháti* nemes s a *dunántúli* jobbágyfiú a *németajkú* városban áldozatul esik a legmagyarabb irodalmi járványnak. Folyóiratot alapít. De a három alapító azért író, hogy ne szeresse egymást s a haragot — magyarok közt lévén — ezúttal is a politika keveri. A két fiatalabb egyformán hiú, egyforma vezér-fióka, de nagyobb baj, hogy társadalmi ösztönük s így politikai rokonszenvük is elüt. Miatta nem férnek meg egymással. Egyik a műpártoló, dilettáns nagyuraknak hízeleg, a másik irodalmunk elszánt farkasa. Kazinczy, a szelídebbik, tehát úgy segít magán, ahogy mi is szoktunk: ellenlapot csinál s szabadkőműves nevére elkereszteli Orpheusnak.

A francia forradalom aztán végkép leleplezi a kétféle vérmérsékletet. Orpheus mélyen hallgat róla, Bacsányi ellenben tömör megjegyzéssel kíséri, írván:

Ti is, kiknek vérét a természet kéri,
Hív jobbágyitoknak felszentelt hóhéri,
Jertek! s hogy sorsotok előre nézzétek
Vigyázó szemetek Párizsra vessétek!

Mondani se kell, hogy a vers állásába került. Kincstári tisztviselők általában nem szoktak ilyen költeményeket írni. De Bacsányi elszánt

fajta, aki vénségéig kenyerét s nyugalját kockáztatta az egyenes beszédért.

Alapjában véve neki volt igaza. Az első magyar folyóirat 327 előfizetője közül mindössze tizenegy magyarországi főúr akadt, a barátságtalan vers tehát nyilván az elmaradt mágnás előfizetőknek szólt. Kazinczy ellenben hiába sürgölődött új lapjával a szabadkőműves arisztokraták körül, hiába nyomatta ki irodalmi leveleiket: eljött az óra, mikor elhagyottan, férfi szívvel, főrangú pártfogók s műbarátok nélkül kellett helytállnia a lemásolt forradalmi füzetért. Akkor megmutatta, hogy ő is férfi, akárcsak Bacsányi.

Szállása helyén bérház épült, a kamarát lebontatták a csehek. Csak a dadogó, ápolatlan Baróti Szabó Dávid iskolája áll. A dóm közeléből lesem, amint szellemárnyuk egymáshoz lebben látogatóba, aztán trombita harsan, ismét katonák jönnek. Az elcsigázott géppuskás lovak fejüket a bakák kezére hajtják, egy testes, morvaképű tiszt léptet a csapat élén, nyilván sohasem hallott a három íróról.

A Csermely völgyébe vezető árnyas út mentén tiszttviselőtelep fekszik. Néhány év alatt épült. A hatalmas háztömbök utcai homlokzatán hosszú, alacsony ablakok mögött télikertek zöldéinek, az udvaron játszóterek, apró függőkertek, lugasok, ágyasok. Üveg és virág csillog a fényben. Látszik, hogy a híres üvegfúvók és császári kertészek fixfizetéses ivadéka is szeretik az üveget s értenek a virághoz.

A Hernád egyik mellékfolyója visz Sárosba, Eperjesre. «Legbájosabb, legtündéribb táj» — mondja róla ellágyulva Kazinczy és igaza van: a város inkább tájkép, mint lakóhely. Nyelv-

érzéke ez egyszer megint elevenre talált. Törvénygyakorlatra küldték föl, de inkább a nyelvet gyakorolta, nyelvgyakorló német verseselés céljából beleszeretett egy katonaoorvos árva lányába s még látta a Bar-i összeesküvés megtorlása elől «elillantott» lengyel urakat, amint nyeldesték a tokaji bort. Nem véletlen, hogy itt tanult német szót. Eperjes a cseregyerek városa volt, a német lányiskolában alföldi kálvinista kisasszonyok nevelkedtek, az eperjesi fiúkat — például a kis Pulszkyt — leküldték Miskolcra, hogy pótolja a német s szlovák beszéd közt elkallódott magyart.

A város Petőfit is megejtette, «csinos, szép, zajos, vidám, barátságos tekintetű, olyan, mint egy életteljes fiatal menyecske», dicsérte az országos hírnév első, felhőtlen örömeiben. Huszonkétéves volt s aranyosan elbizakodott. A diákok fáklyás zenével ünnepelték, viszonzásul másnap elszavalta nekik a Szép Ilonkát. Tiszta időben a vendéglátó, rajongó Kerényivel és Tompával a Szent László hegyre, meg a jóvízű Bor kútra rándult. A Szent Lászlóra vivő úton húzódott meg költői versenytárgyuk, az erdei lak:

Szalmafödelét beárnyékozza hűsen
 Susogó erdőség rezgő lombozatja,
 Min magát a vígan füttyülő rigófaj
 És a búsan bűgő vadgalamb ringatja.

A kollégiumban keresem az iskolaszolgát, jelekkel próbálom a díszterembe jutni. Nem ért se németül, se magyarul. És egyáltalában mit keresek az üres iskolában? gondolja. Képzetelemben még egyszer fölgyúl a reformkor: azt keresem. E kor egy kicsit az eperjesi kollégiumban nevel-

kedett, ide járt Kossuth, Vásárhelyi Pál, Henszlmann Imre, Pulszky Ferenc, Sárosy Gyula, Kazinczy Gábor, Vachott Sándor, Vahot Imre, Hunfalvy János, Kerényi Frigyes, Irányi Dániel; az eperjesi kerületi táblán gyakornokoskodott Trefort Ágost s barátja, egy sokat furulyázó, ideges báró (különben táblai ülnök) itt és ebben az időben kezdte el a Karthausit. Nehéz volna megmagyarázni a szolgának, hogy miféle árnyakét kergetek a sötét lépcsőházban.

Az eperjesi főutca stukkós homlokzatai polgári dölyfről, sárosi bőségről, lengyel pompáról beszélnek. A fülkésen tagolt vagy urnás nyílásokkal áttört emeletes oromfalak párkányát csipkézett taréj koronázza, de mert a régiek ésszel építkeztek, e sorozatos faldísz sem üres játék, célja volt annak: a tűz elől szekrény módjára körülzárta az alacsony tetőket.

Eperjesről egy szárnyvonal visz a «csontig lesorvadt» Bártfára. Kincseitől már békében kiforgatták az országos múzeumok, kereskedelme utolsót lehel. Bártfa betokosodott egy igénytelen, semmibevesző szárnyvonal végállomásán s a templomban őrzött Corpus Christi: a fájdalmas Úristen által felmutatott Fiú szinte sorsát jelképezi. Külsőleg ugyan nem pusztul, csak kővé válik. A régi városoknak konok hivatástudatuk volt, minden talpalatnyi helyükért meg kellett szolgálni. Ez a körültekintő, önérzetes élet rejtélyes balzsamozót gyűjtött a testükbe, amely a mostohább századokban lassan kiömölve, tetemüket bevonja a nemtelen halál elől. Elmúlásukban is szilárdabbak, keményebbek, mint a kocsonyástestű világvárosok.

A közeli Bártfafürdő, akárcsak Homburg,

Aix, Bath vagy Tunbridge, valamikor az ország első fürdője volt s mint azoknak, néki is volt egy felejthetetlen irodalmi pillanata. A szórakozott, podagrás Dessewffy József gróf Bártfáról írta leveleit Döbrenteknek Erdélybe.

Hadd beszéljek egy kicsit erről az édes könyvről, hiszen ma sok tudománnyal írunk, de kiben van még ennyi megvesztegető okosság? Az okosság kellemé a tizennyolcadik század kiváltsága s Dessewffy az utolsó kiváltságosokhoz tartozik. Ügy látszik, maga is érzi, vissza-visszasóhajtván a nagy forradalom előtti nyájásabb, bizalmasabb időt. Egyik pillanatban a savanyúvizet elemzi, aztán ravasz tanácsokat oszt a fürdőzőknek. sikamlós latin verset ír a kútra, a napi kúra után francia verseket fordít s egy lengyel gróffal a faraójátékról vitázik. De a két vitázó nem hiába Montesquieu kortársa: a léha tárgyról észrevétlenül állambölcseleti elmélkedésre siklik. Aztán föltűnnek a pongyolás poharazók, a whistezők, sakkozók s a divatos ruhák, amikben egy-kettőre fölfáznak a nők. Kedves könyv, bájos öregúr, túl mozgékony ahhoz, hogy megszerezze a holtak szörnyű tekintélyét. Egy kicsit mindörökre eleven ember, látásból ismert szomszédunk, aki ősszel biztosan visszatér nyaralóhelyéről. Hadd töprengjen most is a kútnál, hogy vájjon a lutheránusok vagy a pápisták isznak-e több savanyúvizet, mi pedig menjünk át Sároson.

«Amor vincit omnia» — hengegett Sárosban a kedvenc latin jelmondat. A megyét a Gavalérokból, Pulszkyból s Szinyei képeiről ismertem. Mikszáthtól tudtam meg, hogy a magyar gascogneiak a szép fogatnál csak a nagymondást szeretik jobban, Pulszky figyelmeztetett művelt bolond-

jaira, Szinyei varázsolta Sárosba a legszebb domboldalakát. Szép is ez a vidék, a völgyben jegenyék vonulnak, sötét erdőből nyúlik a villogó zabföldbe, a csöndes hajlású dombokon tanyák, a völgyzugokban apró falvak, a színek mélyek, de naposak, visszafénylenek az emlékezetbe.

Sáros nyugati része Bánk báné volt. Hosszúéletű családok osztottak a birtokán, gondtalan sorsukról tanúskodnak a pártás, sgraffitos úrilakók, amelyek kevésbé katonásak s nem fenyegetnek úgy vérontással, összeesküvéssel, mint a zömök saroktornyokkal szegett erdélyi kastélyok. A megye védett, tehát maradi volt. Kossuth forradalmának is kevesen örültek, az aulikusok még szabadsapatot is toboroztak s mikor a honvédek huszonhárom rohammal megtisztították Branyiskót, egy néma s lefüggönyözött Eperjesre ereszkedtek alá. Guyon a plébánia elé vágatott: «Läuten oder hangén!» — kiáltotta a nyakára mutatva. Erre aztán megszólaltak a harangok.

De a védett táj megbabonázta a művész tekintetét. Sáros a maradi táblabírák s a magyar műízlés hazája. Eperjesen élt nagy műgyűjtőnk, Fejérváry Gábor, üvegtető s házi múzeumában ébredezett Pulszky Ferenc s Henszlmann Imre archeológus hajlama, megyebeliek Gundelfinger Gyula, a tátrai festő, Berzeviczy Albert, a műtörténész és Szinyei-Merse Pál, akinek nincs külön jelzője. A sárosiak lenézték az ilyen rokonokat s legtöbbjét különccé vadították. Még áll a jernyei ház, a visszafojtott művészet rejteke, amely eléggé elbűjtatta Szinyeit a megbotránkozott világtól, de nem eléggé a boldogtalan családi élettől. A csúfondáros sárosiak az asszonyt is

elmarták mellőle, ők keresztelték el a fáradhatatlan Divald Kornélt is szentek fuvarosának, mivel a bolond tanár mindig szentképekkel szerezett le a makovikai hegyekből! Az urak hálózta, hajtotta, barátkoztak a Frigyes huszárokkal és Valmoden vértesekkel. Igazán nem ők tehetnek róla, ha az idő közben elfújta az ezredet, a jernyei kúria ellenben az örökkévalóságba emelkedett.

Eperjesi vígassága után Petőfi egy meredek hegyen át ereszkedett a Szepességbe. Az egyik ló patkója elveszett, a költő leszállt. «A tetőt csak néhány fenyő éri el» — írja később a hegyről — «mintha valami katonák volnának, kik várat ostromolnak». Szép tavaszi nap sütött, az emberfölötti csöndben csak a patkóverés hallszott. Soha még ember Petőfinél nem volt gyanútlanabb. Branyiszkónak hívták a hegyet.

Szepesben a fenyők, mint a szelíd vadak, az országútiig merészkednek. Vad őseik valamikor elzárták az alföldi kijárókat, így az első telepések északra próbáltak kijutni, a Poprád meg a Dunajec völgyén. Végre a hűtlen folyók földjére értem! Magyarország a bécsi kapun kívül leghamarabb itt talált Európára, a hűtlen folyók szabadítottak ki magunkból: egy középkori Ady Lublónál éppen úgy betörhetett volna, mint Dévényynél. Sárosban laktak a lengyel urak komái, Szepesben a lengyel királyok adófizetői, tizenhat elzalogosított város módos népe. A kassai út Eperjesen, Branyiszkón, Szepesváralján, Lőcsén és Csütörtök-helyen át vitt Kézsmárkra, fölötte szétvált, egyik út a Magurán megkereste Nowitargot, másik Podolinon keresztül Lublónak vágott, hol a kassai úttal egyesülve Sandecnek tért. A kassai,

eperjesi, bártfai, kisszebeni, löcsei, kézsmárki, podolini és lublóí nép aztán a krakkói árucarnokban találkozott.

A megye aránylag késő szerzemény, a városok Európához képest elkésett alapítások. Ahogy a visegrádi udvar a lovagság kései visszfénye volt, e kulcsos városok fölött is a középkor alkonya aranylott. A késő középkor damaszt-szálakkal átszőtt, faliszőnyegek mesés útvesztőiben tévelygő, zománcos, pénzrontó, nagyvilági, fényűző, dekadens, dramatizáló, rikító és kegyetlen panorámája elevenedett meg a Tátra alján. «A világtörténelem városok története* — mondja Spengler; ez a hasonlat Magyarországon csak itt juthatott volna eszébe. A középkori színjáték végére érkezünk, a tüzes alkonyra, de az északi városok gyorsan pótolták az elmulasztott századokat. Csakhamar erősek s veszedelmesek. Egy-másnak is. Lőcse, Kézsmárk több mint kétszáz évig viszálykodtak s csak félig elvérezve békültek ki. Olyan erejük volt, hogy holta után sok főúr a kegyúri templom helyett biztosabb falaikba húzódott: Lőcse vigyázott a halott Thurzókra, Kézsmárk a Thökölyekre, Bártfa a Serédyekre, Szepeshely a Zápolyákra.

Lóháton vitt nemes áru: aranykehely, ezüst ékszer; tutajon úsztatott nehéz fuvar: réz, fa, barchent, bor ment át az északi határon. A dunai utat már a középkorban elnyelte a falánk Bécs, a tátrai szabadon vitt Nürnbergbe, a körzők, földgömbök, rézmetszők városába s Krakkóba, Varsóba, Danzigba, a mentés lengyel urakhoz. Három út is vezetett Lengyelországba s inkább a mienk vitt oda, mint az övék hozzánk. Hétszáz esztendeje bong a krakkói piac fölött a kassai Gál

mester harangja, Grybow és Piwnicze utcáin Eperjes, Bártfa házai ismétlődnek meg s a felvidéki szárnyasoltárok úgy hasonlítanak dél-galiciai testvéreikhez, mintha szüette szárnyaikkal titokban átszálltak volna a határon. Városról-városra követtek ezek a képek. Lehet, hogy hajdan az angyalok a versengő városok unszolására össze-vissza szöktették őket s most már maguk sem tudnak eligazodni a zsákmányban.

A középkorral a szepesi városok hatalma is kihúnyt, kincseit fölfalták a vallásháborúk, a török kiűzése után az összbirodalom vámpolitikája aztán megadta a kegyelemdőfést. Protestáns lakói büntetlenül már csak a városkapun kívül gyűlhettek istentiszteletre, ekkor épültek, várárkok tövében, a pajtakülsejű, belül ékesen faragott fatemplomok. A valódi tragédiák oka egyszerű, mint a halál, a szepesi városok lassú tragédiája is kétségbeejtőn világos. Árui közül az aranyat, ezüstöt, rezet immár tengerentúlról hozatta Európa s jóval nagyobb bőségben, mint a magyar bányavárosokból, a fa, kender Oroszországból jött, a dohány Amerikából, a lengyel urak pedig országuk felosztása után leszoktak a borról, eladták magyarországi szőlőiket s a helybeli zsidó pálinkáján búsultak. A környék asszimilálta a legyengült városokat, behúzódott a magyar nemes s a szlovák jobbágy, a legtöbb szepesi és sárosi város ebben az időben lett háromnyelvű.

Egyszer ugyan még fölkísért az északi út, de a hajdani büszke valóság már csak szép látomás. Egy lomnici földesúr képzelete Magyarországot behálózza csatornákkal, a horvát Kulpát a Száván, Dráván, Dunán, Tiszán, Hernádon s Poprádon keresztül a Visztulához s rajta keresztül

az Északi Tengerhez köti. A kárpáti karavánút elkésett látomása tengereket láncol egymáshoz, mint egy schilleri hős! Berzeviczy Gergelyt az északi álom kétszer is Lengyelországba űzi, összeírja a tengeri kikötők forgalmát, összehasonlítja a vámtételeket, kinyomozza a versenyárakat. Piackutató, a szó mai értelmében, de művelt fő is a régi értelemben, akinek danzigi szabad estéjét elrontja egy gyöngé Mozart előadás. Magyar a vízió, de a látnok rosszul beszél magyarul, jelöl, hogy tört anyanyelvvel is lehet osztózni a meddő magyar sorson, amely csak a halál után mosolyog felénk s akkor se mindig. Rá azután sem.

De a költészet, legmélyebb öneszmélési formánk, még e német kövek közé is beszivárgott. Lőcsén tanított Dayka Gábor, itt írta pszichopatológiai remekét, a Titkos Bút. Egyetlen embernek mutatta meg: Kazinczynak, aki természetesen Lőcsén is járt s kizárólag azért, hogy irodalomról csevegjen. A város keleti végén kopár halmok vannak. Mielőtt a római pinealigetek örökre megbabonázták a tekintetét, a fiatal Markó Károly innen festegette a Tátrát.

Zivatarra készülő, fojtott délelőtti érek Lőcsére. A piacon gyümölcsöskofák és korsóárosok üldögélnek, valaki ujjgyakorlatot játszik a fejem fölött. A duplaorrú sekrestyés még emlékszik Divald Kornélra, aki tűztóléletrával mászott a szárnyasoltár csúcsához s napestig fényképezte. Benézek a tornácos udvarokra, itt-ott az emeletre is fölmerészkedem; ha szimatom nem csal, olyan jól főznek, mint a medgyesi vagy szebeni szászoknál. Az egyik udvarban gyereksírás hallszik a föld alól, a fehér oszlopok közé állított ketrecben

tyúkrok kutyognak, várnak a konyhakésre. Hirtelen megfordulok. Kétrét görnyedt boszorkány közeledik a sötét kapualjból, előrebökött pálcája meg-megkoppan a köveken. Úristen, mi lesz, ha engem is befalaznak egy házba, parázsló szemű macskával a fejemen! Összeverődik a fogam s a kísérteties városhól egyet futok az állomásig.

Heves záporban, csúszós sínen siklik lefelé a villamosvonat, van időm gondolkozni az üres fülkében. Mi vár a szepesi városokra? Legtöbbrje már nem is város, elszegényedett, elparasztosodott. Az összbírodalom vámtarifája megölte amúgyis sorvadó kereskedelmüket, a kassa-oderbergi vonalon feláramló gyári verseny a kézműiparukat. Gyáraikkal majd végez a cseh iparvédelem.

Barátok s borozás nélkül jártam ezt a vidéket. Ahogy a nép csak úgy jegyezte meg a királyait, ha nevükhöz biggyesztette testi tulajdonságukat, a városok iránti rokonérzésemet vagy ellenszenvenmet én is jellemükbe vágó, titkos jelzőkkel bízom az emlékezetemre. Így lett Bruxellesből a Fényes, Gandból a Rettenetes, Brugesből az Arcátlan. És így mondom most magamban: Kassa a Hibátlan, Eperjes a Kedves, Lőcse a Kísérteties.

Elértünk hát oda, ahol anyánk girardikalapja harminc év előtt föltrebbentette a madarat. A Tátrába. Felhők hömpölyögnek a tarpataki völgyben, csak lóg az eső, mégis megázom. A kő s a növényzet vadul irtják egymást, a gyökér szétmarja a gránitot, a legörgő szikla derékbatóri a fenyőt. A kilátón kicsit kitisztul s egyszerre meglátom, amint messze-messze a Poprád hűtle-nül elhagyja a régi hazát. Csönd van. Holnap este betérek a határmenti fogadóba s fizetésül elő-

veszem a régi aranytallért, melyre az álom-szuszek Szaniszló király képét verték, de olyan álnokul, hogy azóta Szamárfulúnek hívták.

Út a Kárpátokba és még tovább! Az ember hűtlen, csak a hatalomhoz ragaszkodik, igazi hazája nem a föld, hanem az erőszak. De hű a Szellem, visszatér a földre, keresi a rég elröppent szót, hogy ismét testetöltsön s a kialudt lámpát, hogy megint csöndes fénykörébe húzódjon. Már nem is a magyarokat keresem, hanem Magyarországot. «A franciákat megvetette, csupán Franciaországot szerette» — írták Clemenceau-ról. Az eszmét szerette s az eszme egy kicsit örökké embertelen, csak haraggal és elégedetlenséggel lehet hozzámérni a hűtlen embereket. De csak ez a harag és elégedetlenség olyan szívós, hogy megküzdjön a múlandósággal. Boldog a nemzet, melyet szent haragosai magas eszméhez mérnek, tudtán s akaratán kívül ez a szigorú, embertelennek tetsző mérték elteti igazán és Goethe sohasem volt jobb hazafi, nagyobb német, mint amikor vonakodva áldotta meg a lipcsei csata zászlóit. Csak a fegyvertelen gondolatot áldotta volna meg szívből.

Út a Kárpátokba és még tovább! A fákon, füveken, állatokon kívül e szigorú szellemek is tovább szolgálnak. Örökké szállnak a fű fölött, a kövekbe tapadnak, túlélik a hatalmat. Az irántuk való kegyelet sugározza be a csúcsokat: nagyok lehetünk, mert nem felejtettük el egészen a nagyokat.

Mert ez, Uram, a főpecsét, hogy bár erőnk tört,
Méltóságunk hite lelkünkben joggal él:
E lángoló sikoly, mely korról korra hömpölyg
S egykor Örök Időd partjain halni tér!

Nyugati kapu

Eljött az óra, mikor a lemenő nap a rózsaszínű dómot rózsás felhővé változtatja; az ember most akár a tenyerén is eltartja, mint az Ile-de-France templomait. Ha más nem, e súlytalansága biztosan francia. Rosszkedvűn járok a dóm körül, keresem a magyar királyok békéjét, amelyben ekkora műnek nyugodtan nekiláthattak.

Soknyelvű nép osztozott a Pax Hungaricán. Északi Sároست lengyel szerzetesek szelídítették eke alá, Bártfán a középkori tanácsurak latin tógája olasz bevándorlókról maradt emlék s a sárosi szlovákok szűk nadrágján Divald az Anjoukon toszkán viselet falusi csökevényére ismert. A szepesi őrhelyeket kezdetben színmagyarok szállták meg, a városok viszont annyira németek voltak, hogy századokig csak holtan fogadták be a magyar urat.

Mert ha Abauj, Sáros, Szepes valamikor magyarabb is volt, Magyarország — akárcsak a többi európai ország — kezdettől fogva többnyelvű. Egyetlen nagy népet sem tett pusztá népi ereje nemzetté, inkább az a szívós akarat, hogy nagyobb területet szervezzék meg, mint amekkorát testileg-nyelvileg kitölt. Csupán visszatekintő nacionalista történetbölcsélettel lehet a többi nemzetiség testén erőszak nyomaira lelni: a valóságban a fizikailag kitöltetlen területen egy államalkotó rögeszmében megtestesült személyiség sugárzott szét s nem az erőszak végzett foglalást.

A vérveszteség nem mindig végzetes csapás, a népek más-más helyzetben s időben különböző vérvesztést bírnak ki. Fájdalom, a magyarság rossz időben vérzett: akkor, amidőn az anya-

nyelv friss nacionalizmusa Európaszerte az államalkotó nép nyelvébe olvasztotta a többi nyelvet. E korban a soknyelvű hűbéres országok áttérve az anyanyelvet használó plebejusok nyelvére, politikai mivoltukban is elpolgárosodtak. Magyarország népei ellenben — a magyar beszédűek jórészt elhűllván — ezentúl is csak a nemesek elvont nyelvén vallhatták magukat magyarnak: *Hungarici sumus*. Tengerentúli fénnnyel, leláncolt földrészek diadalszekerein vonultak fel az újkori századok, idegen földrészek virágaival koszorúzták meg a nyugati nemzeteket. Ugyanakkor a Rajnától keletre és a Dunától északra élő nemzetek, köztük régi államával a magyar is a múlttalan, fiatal nemzetekhez süllyedt. A szó szoros értelmében visszafiatalodott, múltja megtelt önserkentő mondákkal; a magyarságot retentő ifjúkori melankólia fogta el.

Ám a fiataalkori mélabú nem volt őszinte, az emlékezés ónja gyakrabban horzsolt szilárd talajt, mint a valóban fiatal népeké. Mi okozta ezt a láthatatlan felsőbbiséget, minek köszönhattük, hogy lesorvadt nyelvünk — noha alig előzte meg a szomszéd népek ébredését — nagyobb kristályfelületről s messzebb vetítette vissza a dunai sorsot, mint a többi? A politikai örökségnek, a magyarság katonai erényeinek köszönjük.

Toldulva jönnek bajnoki népeink:
 Erdély kegyetlen székelyi, a fene
 Hajdúk, az áldott tér mezőkben
 Megfeketült haragos kunokkal;
 Az ütközet közt állni tudó, kemény
 Horvátok és vad rácok erős hada
 Táborba szállott, hogy kövesse
 A magyarok rohanó lovagját.

Így szól címeres társaihoz a nemesi világképben megmaradt Berzsenyi. De mikor a magyargyűlölő Kollár János a Národné Zpievan-kyban a békeszerető szlávokról szóló német frázisokat kimerítve, váratlanul katonai kiválóságukról is meg akar emlékezni, szintén magyar emléket idéz, ráadásul a kardhordó nemesség nyelvén: «Robur militiae pedestris Hungaricae semper Slavi in parte constituebant».

A megfogyott magyarságot katonai erényei, vagyis egy politikai mítosz különböztette meg a fiatal népektől. Ez a mítosz pedig a nemesség ügye volt. Török és osztrák, kuruc és labanc közt nem tudtunk idejében egynyelvű nemzetté polgárosodni, ezért a nemesség — latin nyelven — tovább származtatta a nemzet középkori keresztény-katonai missziótudatát. Az a polgárság, mely magával együtt a parasztságot is föl-szabadítva, Nyugatot valóban nyugatívá, vagyis egységesen polgárivá tette s a dunai nemzetek fölébe helyezte, Magyarországon sem magát, sem a parasztot nem szabadította fel. A nemesség megőrizte erejét; a magyar ezentúl is úri nemzet, latin nemességet osztó. Ne legyen róla nagy illúziónk: a műveltséget inkább tűrte, mint szerette. De a maga durva-eszes módján mégis a régi magyar személyiséget sugározta szét olyan területen, amelyet fizikailag még kevésbé töltött ki, mint a foglaláskor. A huszár verbunkos el-szlávósodva vagy elrománosodva átvándorolt a környező népek dalaiba s a debreceni mézeskalács-mintát a zsinóros huszárról a kézsmárki sütők is használták. Ezt a megfoghatatlan hatást nevezte volna Barrés a Génie du Rhin mintájára homályosan és mégis kifejezőn Génie du Danubének.

A magyar nyelv irodalmi újjászületése mindössze egy-két évtizeddel előzte meg a közép-európai anyanyelvkultuszt. De a hosszabb történelmi próba, a magyar Génie du Danube jóvoltából mégis erősebb lett a környező nyelveknél. Egy nagykorú nemzet eszmélt magára a kor romantikus nyelvén, ő találkozott önnön visszafiatalodott képével a népi mítoszban. A fiatal népek mélabúsak voltak, a magyar sötétenlátó, tehát keményebb. Ezért tapadt ismét dísztelen, tövig lehántott törzsére a dunai népek java. A nemzet, melyet az ifjú Vörösmarty megidézett a hun-pogány Hádesből s a javakorú költő a sírig kísért, területileg kevesebbel beérte, de nagyobb valóság volt, mint a gomolygó szláv összbirodalom.

Széttörve csillámlik a múlt a nyugati kapuban. Lomha és sebes, szelíd és szilaj vért kevert össze ez a föld, mely büszke szerénységgel minden égtáj felé nyitva maradt. Már a Hernád völgyből a Poprádig vivő út figyelmeztetett rá, hogy *magyarok* helyett *Magyarország* nyomát keressem, ama titkos vonzóerőt, mely akkor állta ki a próbát, mikor a magyarság fizikailag a legnagyobb területet vesztette el. A tizennyolcadik században. A Tatra alján. Ott is a soknyelvű városokban.

«Eperjest nevezetessé teszi az is» — írja Kazinczy a cseregyerekek városáról — «hogy itt négy nyelv van divatban. Az igazság emberei és a papság s a tanítók és tanulók mindig deákul beszélnek, az uraságok magyarul is, a polgárság németül és tótul minden; és minthogy a szóló mind a négy nyelvhez hozzászokott, az idegen elcsudálkozva hallja, hogy azon egy periódusnak tagjai mint vannak összeszőve tarkán mind a

négyből». Berzeviczy Gergely könnyebben érteti meg magát a szlovák paraszttal, mint a magyarral, nemzetéhez sohasem tud anyanyelvén szólni. «Házunknál Eperjesen kizárólag németül beszéltek» — írja Pulszky a századeleji nyelvéllapokról — «szüretkor Mádon gyakorta magyarul; . . . nagyanyám ellenben nem tudott németül, a társalgási nyelv nála magyar volt, ritkán tót». A húszas években a kassai Wigand, ki egész Felsőmagyarországot ellátja könyvvel, nem tart magyart, az Aurorát s a Zalán Futását Pestről kell hozatni. Eötvös József, Pulszky, a Hunfalvyak, Görgey fiatal korukban rosszul beszélnek magyarul, a Hitelt errefelé németül olvassák, a kassai urak tótul, németül fogadkoznak Déryné előtt, hogy megsegítik a magyar színészetet. John Paget angol utazó kocsiját egy lányka megállítja Lőcsén s «Magyarország hölgyei» nevében, de zipszer ruhában s németül nyújtja át borosüvegekkel telt virágkosarát. A szepesi Görgey mondásai — akárcsak a lengyel Bemé — németül szállnak szájról-szájra, a sárosi Dessewffy Arisztid német búcsúlevéllel készül a golyóhalálra.

Ügy látszik, mégsem él pusztán nyelvében a nemzet! Éppen a tizenkilencedik század második negyede' mutatta meg, hogy a magyar nemcsak nyelvi-népi mítoszával vonz s hogy a magyar tudat magháza nem a pusztá anyanyelv. Keményebb annál. «Nyelv tesz nemzetet» vallotta a magyar-német-szlovák beszédű Eperjes önképzőköre, holott a valóságban éppen mi, egyedül mi cáfoltuk meg Wilhelm Humboldt szavát: «Die wahre Heimat ist die Sprache». Ha Zalán Futása nagyobb lánggal harapózott el, mint a szláv

romantika, nem a felgyújtott tarlón múlt, hanem a lángon. Öregebb Láng voltunk.

A nemzet még a nyelvet is túlélte. Mialatt elapadó nyelvünk nagy területről visszahúzódott, a Duna gényusa tovább élt a meztelen ártéren, a romantikus nyelvi versengés idején ez tett erősebbé a szomszédoknál, ezért hevert több lerakott fegyver Vörösmarty előtt, mint a szláv bárdok lábánál. A magyarság sorsát olyanok is szívükön viselték, akik nem tudták a nyelvet, vagy törték; az eszme nemcsak a nagy foltokban kihalt fajt, de egész országrészekben a nyelvet is túlélte! Mikor Petőfi 1847 tavaszán Koltóra utazik, a pesti gyorskocsin öt utitársa közül mindössze egy tud magyarul. Másfél esztendő múlva egyedül az aradi várban tizenhárom vegyesajkú tiszt vállalja a magyar vértanúságot.

Út a Kárpátokba! Kebelében elhagyott papok, birtokosok, tanítók, könyvnyomtatók hamvadtak el a nemzetért, amely latinul nemesnek, magyarul árvának vallotta magát, birodalomról álmodott, de egy hazát csakugyan megtartott. E halottak szelleme éltet, mint minden öreg népet. Halottak népe vagyunk, ahogy Barrés a franciákról mondta s amíg emlékezünk rájuk, nem halunk meg egészen.

Déli kapu.

Kassára menet, a szökevény folyók után leg hamarabb gyermekkori bizalmasom, Dörmögő Dömötör jut eszembe. Útitársnőm nemrég ismét elolvasta kalandjait s most figyelmeztet, hogy ne tarstam afféle erdei naplopónak: a Tátra, Mátra, Fáttra örökös ura ő! Ez a figyelmeztetés

valóságos csodát művel, a gyerekkori szörny Rip van Winkle tragikus gyorsaságával huszonöt év tapasztalatához s kiábrándult szemléletéhez öregszik. Az ember haláláig csonka felnőtt, a gyerekkori emlék-dzsungel hatalmas területeken tovább burjánzik, tovább őrzi a mesét, a hiedelmet, az első bábeli benyomást. Huszonöt évi gyanútlan szűnnnyadás után Dörmögő Dömötör hirtelen a férfitudat reflektorába lép s a kíméletlen fény egyszeriben politikai jelképpé öregíti. Csak most veszem észre, hogy gyerekkori bizalmasom elmagyarosodott szlovák nemes, dühös kuruc, a képviselőház folyosópamlagán Thaly Kálmán mellett üldögél s világért sem húnyna szemet a sérelmeknek. «Máramaros non coronat» — döröggi jókedvűn, de eltökélve. «Itt a mancsom, nem disznóláb* — mondja máskor, de ehhez a mancs-hoz nemcsak karmok illenek, hanem a pipázó nemesek pogány bibliája, Horatius is. Ő is a régi magyar eszme egyik tünete, akárcsak a szlovák kurucdal vagy azok a rutén jobbágyok, akiket apáról-fiúra nemzedékeken át Thököly Imrének és Rákóczi Ferencnek hívtak.

Szemközt a déli kapuval, háttal a templomnak, arccal Magyarország felé egy bronz katonatiszt áll. Stefanik, naturalizált francia csillagász, az országszervező cseh triász egyik tagja. Dörmögő Dömötört rég eltemettük, a rutén parasztok is letették történelmi nevüket. Ez a szobor egy új kor, új helyzet jelképe, nézzünk a szemébe.

Tapintatlanság s kegyetlenség volna, ha az utas az itt élő magyarság ügyébe szólna. Nem eléggé sorsosztályosuk s nem eléggé idegen. Béleri a halottak eleven szellemével, az élők komoly és nehéz útjából félreáll. De úgy érzi, hogy

idegen utasok bevett szokása alapján a *másik* népről már szabadon szólhat, feltéve, ha pusztán erkölcsi létük érdekli. Ezt a szokásjogot a tizen-nyolcadik század enciklopédistáitól örökölte. Két államfenntartó eszme, két küldetéstudat küzd a Tátra alján, egyik hódít, a másik védekezik. Ez a kétféle «hadállás» politikai helyzetük függvénye. Vizsgáljuk meg helyette a két missziótudat belső értelmét.

A magyar *nemesi* eszme — erőszak és józanész, ragadozó ösztön és áldozatkészség, restség és állhatatosság keveréke — körülbelül a tizenharmadik században forrt össze a felvilágosodással mállott szét; Hajnóczy és Laczkovics már egy más eszméért haltak meg. Az eszme a címerek oldaláról minden nemzetiséget befogadott, a magyar és idegenajkú plebejus ellenben egyaránt kirekedt belőle. Igaz, hogy az idegen származást a nemesek is számontartották egymásközt — tudtak Vitéz János szláv vagy Majláth István román eredetéről — de ezt a családi tájékozottságot: az országos családdá szövődő nemesség pletykatárát ritkán használták fel politikai fegyverül.

A plebejus kitagadottak szintén összeforrtak; Lőrincz barát, Dózsa jobbkeze például a huszita kelyhes mozgalomban is megállta volna a helyét. Mikor Paget angol utazó bejárta Magyarországot, a négy év előtti kolerafelkelés szlovák «kolomposai» csonttá száradva, még a sárosi bitókon himbálóztak. De ugyanakkor Zemplénben magyarruhás parasztok száradtak a kárpáti szélben, jeléül, hogy a kolerabiztosok nem viselet, hanem tenyér szerint akasztattak. És Divald Kornél a háború előtt egy rutén fatemplomban még látta azt a

falramázolt furcsa végítéletet, amelyen dolmányos urak szántják a sovány földet, a jó rutének meg a mennyországban poharaznak!

A jozefinista világnézeti bomlás után ezt a nemes-nemzeti eszmét a fél-nemes, fél-polgár reformkori középosztály örökölte. Ugyanaz a mozgékony, izgatott, nehezen körvonalazható réteg, mely Európaszerte elvekben és dogmákban gondolkozott. Dogmakedvelő hajlamának engedett akkor is, amikor e nemesi örökségnek korszerű államjogi értelmet adott, a rendi Magyarország helyére egy központosított, egyenjogú s egynyelvű nemzetállamot ültetvén. A latin-magyar nemes állam: a *natio* befogadta a különböző anyanyelvű címereseket s kizárta a köznépet; örököse: a *nemzetállam* befogadta a különböző rendűeket, de kitagadta a másnyelvűeket. Akár rendi, akár liberális, az állam mindig csak az egyik oldalról enged a hatalomhoz.

A kirekesztett vagy önként kivált szláv intellektusok a *nemzetállam* kiművelésén fáradó magyar középosztállyal szemben — s vele egyidősen — egy *népi* eszmét, a nemes-nemzeti küldetéstudat ellen egy forradalmi küldetésérzést dolgoztak ki. Miután pedig a hisztorizáló tizenkilencedik század mindenkin történelmi elődöket követelt, megtették magukat a huszitizmus jogutódjainak. A tizenötödik századi cseh forradalom történelmi valóságból történetbölcsletté vedlett, a prágai dogmatikusok a Duna-völgyben ültették át Ormuzd és Arimán jelképes párbaját. Ez a párbaj Úr és Nép, Államerő és Népjog, Rang és Gondolatszabadság közt ide-odarángatta a középeurópai sorsegységet, ez süllyesztette Nyugateurópa alá. Mert ott Ormuzd és Ari.

mán: úr és nép mitológikus ellentéte a polgári forradalmak árán már rég nemzeti egységbe olvadt!

De a középosztály mindkét oldalon kezdettől érzi, bogy eszméje csonka: külön-külön képviseli a letűnt nyugateurópai harc küzdő feleit. Ekkor kisebbségi érzéstől gyötörve, mindketten versenyre kelnek Európáért. Csonka eszméjükre fellebbezve kérnek bebocsátást a népek társaságába, a magyar a «védpajzs» eszmére — egy kereszténykatonai ideálra — a cseh a huszita néphagyományra hivatkozik. Formulájuk egyforma: «jó magyar az, aki jó európai» és «jó csehnek leírni annyi, mint jó európainak lenni». Mindegyik mást ért alatta, miután külön-külön osztoznak Európa örök-arisztokratikus és ugyanakkor örök-demokratikus küldetésén. Az ízig-vérig európai népek ritkán vallják magukat európainak, az európaiság kizárólag a középeurópai népek rögeszméje, mert a befejezetlen Ormuzd-Arimán harcban csak ők nyomorodtak fél-európaiakká.

E harc elmélete: a történetbölcseletté szélesített dunai dualizmus, Herdertől származott volt. Vannak génuszok, akik idegen népeket nevelnek, idegen népeket szabadítanak meg a rossz közérzettől. Ilyen Herder, ki jénai tanítványain keresztül erősebben hatott a szláv diákokra, mint előszóval Goethére; ilyen Gobineau, akit honfitársai kontár történésznek s a németek óriási bölcsésznek tartottak. Herder elméletét a békétűrő, demokratikus szlávokról a prágai Palacky dolgozta ki az össz-szlávság: a «Vseszlávia» használatára; ő vetítette vissza a heroizált szláv múltba a német-cseh, magyar-cseh párharcot, melyből az északi szlávok a demokrácia és gondolatszabadság választott népeként emelkedtek ki.

Ezt a Herder-Palacky féle egyoldalú szláv küldetéstudatot azonban két veszély fenyegette. Egyfelől a császárhűség, másfelől a pravoszláv messianizmus, a szent Oroszország látomása. A kettős veszélyből a Hohenwart-féle federációs kísérlet bukása után Masaryk Tamás mentette ki az ifjabb nemzedékeket, visszavezetvén őket a huszita demokrácia nyugatos szabású eszméjéhez. A császárhű ó-csehek összbirodalmi gondolata s az új-csehek szlavofil rajongása hovatovább eltörpült a prágai egyetemi tanár angolszász színezetű huszitizmusa mellett: a nép visszatért a Palacky által vágott útra. Masaryk, Stefanik és Benes végeredményében a szláv középosztály eszme örökösei, olyan történetbölcselet hívei, mely a közjogi szellemű magyar honorácior eszme ellenhatásaként már a múlt század első felében kialakult. Stefanik és Benes azonban Masaryk tanítványai, tehát a csehek erkölcsi létét egyedül a volt elnök befolyásolta igazán. E hatásnak külön története van.

Mikor á nagy népnevelő Prágába került, alig tudott új környezetéhez szokni; boldogtalan, kitaszított idegen volt a hitetlen csehek közt. Megelőzőleg évekig Bécsben élt, itt készített doktori értekezést Pláton halhatatlanság tanáról, itt írta morális hevületű könyvét az öngyilkosság ellen, melyet a német katolikusok szívesen fogadtak. Ifjúságában buzgó katolikus, sőt térítő, de a Civitas Dei édes álma az elvilágiasodás útján is tovább kíséri s az ősz köztársasági elnök váltig ragaszkodik fiatalkori kedves tervéhez, hogy az egyházatyák szemelvényeit az iskolákban olvastassa. Felesége amerikai puritánokba oltott hugenotta, így a szerelmes tudós a szigorú pro-

testáns morált is befogadja. Elvilágiasodik, de két világvallás emlékét viszi magával. Első munkái mély erkölcsi gyötrődés emlékei; a volt katolikus diák, hitvitázók bűvára, a tételes hittel való szakítása után is irtózik a hitetlenségtől, bölcséleti és társadalmi vizsgálódásai egyaránt tiltakoznak a koreszmévé kiáltott közöny ellen. A betetőzött férfi-munka csúcsáról kielégülten és elégtétellel szétekintve, pillantása tüstént a levetett ifjúkori vallásra esik: «ma sem hiszem» — mondja — «hogya kulturális küldetésünk kiteljesedik az államban; készülnünk kell Isten országára». A Hradcany palotán egy ablak még mindig Agoston hazájára, a Civitas Deire nyílik.

A katolikus küldetéstudat elsüllyedt a férfiban, de a helyén fölmerülő új eszme: a nyugat-európai eszmekörhöz kapcsolt huszitizmus tele van e széthullt katolicizmus kristály szemcséi vei. Masaryk a felvilágosodás és laikus demokrácia középeurópai helytartóját, az új huszitizmust sohasem szűkítette politikai programmá; az *eszményi* huszita mozgalomból kivetülő demokráciát szerinte csak egy új emberfaj szolgálhatja s ez a faj már nem politikai elképzelésében él, hanem erkölcsi világában.

Ha néki is csak rejtett gondolatébresztő szerep jutott volna, mint a mindvégig magánzó Georges Söreinek, mindegy lenne, hogy magas vagy alacsony erkölcsi mértékre szabta-e nemzetnevelő bölcséletét. Masaryk ellenben államfő volt, szellemi és erkölcsi súlya alól a tömegettudat nem szabadul egykönnyen. Ezúttal tehát a nemzetnevelő bölcsélet morális jellege is fontos. Csehszlovákiát egy elvilágiasodott keresztény lelkiismeret szervezte állammá, így az állam demokratikus alap-

eszméje olyan magasrendű követelményekhez igazodik, amelyeket egy nép csak a mainál hívőbb és bensőségesebb korban teljesíthet. Gyakorlati államférfiak politikai programot bízna a népükre, a társadalombölcész a Civitas Dei földi vetületét akarja megvalósíttatni. De melyik néppel? Azzal, melynek kispolgári hitetlensége ifjúságában megdöbbsentette s első prágai éveit elkészerítette. Az államfordulat után több, mint 700,000 cseh vált felekezetenkívülivé és több mint 500,000 lépett át a természettudományos színezetű cseh nemzeti egyházba, jelöl, hogy egy hívő ember hitetlen népre bízta politikai végrendeletét.

Két csonka küldetéstudat közé ékelve, a Duna géniusza lefelé fordította a fáklyát, a láng kővémeredt. A nemességtől örökölt magyar nacionalizmus olyan szűkkeblű önvédelembe dermed, melyet Szekfü Gyula, az *eredeti* stíluskorszak legnagyobb ismerője, neobarokknak bélyegez s a prágai propaganda hamarosan a cseh küldetéstudat lelkét is lisztté őrli. Kárpátokon innen, Kárpátokon túl a kilátástalan középosztály eszme történelmi előítéletek alatt roskadozik; mind a magyar védpajzs jelkép, mind a huszita humanizmus a történettudományos tizenkilencedik század szülöttje s az akkori korszellemhez híven mindkettő dogmatikus. Ne tévesszen meg a hevesességük: végnapjukat élik.

Az új eszme, mely a dunai népek sorsát századunk második felében előreláthatólag eldönti, már sokkal kevésbé hisztorizál; történelmi tudat helyett inkább arra a népi tudatra támaszkodik, amelynek sohasem voltak heroikus mintái s a mélyben megkerülte a politikai és nemzetiségi

határokat. A magyar és cseh középosztály eszme egy misztikus történelmi harc: Ormuzd és Arimán párbaja köré kristályosult; a népismeret ellenben — mely az új eszmét egyetemes nemzeti nyomorúságunk feltárásával tömegösztönné sugározza szét — a történelem véres kerge alól fölfedi a dunai közösséget. És ez a humanizmus sokkal mélyebb lesz, mint a renaissance-kori Sodalitas Litteraria vértelen irodalmisága.

A dunai népek szomorú századok során urak hatalmába estek, de ádáz uraik alatt kicsérélték ruháikat, meséiket és dalaikat. Ahogy a rendi állam a címeresek közé emelte a különböző nemzetiségeket, úgy olvasztotta a népeket közös életformába a nyomor, megalázás, mindennapi munka. Nemzeti tudatunk csak most tágul ki szomorú világukig, a történelemben megöregedett magyarság csak most jut el a történelemből kihagyott magyarokig, hogy a legigazibb dunai sorsközösségre eszméljen. Dunai sorsközösség az is, hogy az Árpádok és Przemyslidák nemzeti családja majdnem egyszerre hal ki; egyszerre költözik Visegrádra és Prágába a franciás lovagi kultúra; egyforma nyomorúságba hullanak a felzendült parasztok; egyszerre indul versenyre az európai hazáért a «nemzetállam», meg a huszita eszme. De mennyivel mélyebb lélekközösséget rejtenek a népek kölcsönzött dalai! Aki ebben a találkozásban fölismeri a békét: a jövőt munkálja, aki faji gőgöt kovácsol belőle: Középeurópa pusztulását siettet. A forrongó népi mozgalom is e két irányba fordulhat, józan eszünkön múlik, hogy a jobbat válasszuk.

Hosszú szégyent kell jóvátenni, harmónikusabb személyiséget kell kidolgoznunk. A dunai

népeket ma azok a termes kocsik jelképezik, amelyeket hol a romai, hol a párizsi, hol a berlini, hol a moszkvai vonathoz kapcsolnak. Szomorú lejtőre jutottak a középkor óta, a nyugati országok egyenrangú felei gyöngé és ravasz kliensekké züllöttek. Annál büszkébbek lehetünk rá, hogy a dunai önértzet első szavát ismét magyarok mondták ki: Ady a holtak élén, Bartók és Kodály az élők között. A népi mozgalom, mely a szomszéd népek közös jólétén fáradozva, európai önértzetünket is visszaszerzi, nevükkel áll vagy bukik. De ha ez a mozgalom olyan erőtlen, hogy a régi harc helyén csak új háborút szít s a gyűlölet régi mítoszáat a gyűlölet új mítoszával cseréli ki, még mindig van annyi időnk, hogy a csecsemők torkát elmetsszük. Mert most a győzők és legyőzöttek nemcsak gyűlöletben élnek, mint az erősek, hanem szégyenben is, mint a szolgák.

Ébredj, utas! A nap elfordult a déli kaputól, már a nyugatira tűz, tűzbe borítva a kapu fölötti holtat, aki meghalt az emberi békéért. Pax hungarica, Pax danubiana, Pax humana, Pax mundi, Pax christiana, Pax Civitas Bei! Fölkel a szél a Kárpátokban, lelkem és testem megremeg fenyves illatától s lassan emelkedik.

Lélek, mely biztosan magyarnak született, röpjél kevélyen a gyűlölet felett!

SZLOVENSZKÓI ŐRSÉG.

Az a szlovenszkói kultúrhagyaték, amit Márai Sándor a *Faux-Monnayeurs* módszerére emlékeztető megszemélyesítéssel «az öreg Garren» művének nevez, a hatalomátvétel után évekre eltűnt. Havasok, dómok merülnek így ködbe. Abban a hiszemben, hogy minden ítélet történelmi igazságosztás, a szlovenszkói magyar ifjúság eleinte a bírákhoz pártolt; amit az apák védtek, haszontalannak tűnt, amit szerettek, silánynak. A hagyományból eleinte csak a középosztály gyöngéi látszottak ki s mivel az ifjúságban az igazságérzet nagyobb a tudásnál, az angyalai szigor az emberségnél, első, szigorú hevükben e gyöngéket a magyar múlttal azonosították. Ráadásul az öregek nem is tudtak világosan beszélni e kultúrhagyatékról, «az öreg Garren» műve, mondogatták volna, ha történetesen írónak születnek. Nagy volt a zavar, a veszély, nem tartottak sorrendet, kincs helyett néha családi csecsebecsét védtek. Már pedig a fiatalok kíméletlen tekintete tüstént fölfedezte az efféle haszontalan mozdulatot. Egyszerre két történelmi ítélőszék működött, a győztes Európáé s a serdülőké. Az apáknak mindkettő előtt felelni kellett. Elmulasztották vagy olyan pontatlanul s homályosan feleltek, amiből az idegenek semmit, a fiatalok keveset értettek.

Úgy látszott tehát, hogy a hagyaték két nemzedék közt örökre elkallódik. Nem századok morzsolták le: már a fiúk megtagadták, gondolva, hogy állami támogatás, állami erőszak nélkül amúgy sem lehet életre gerjeszteni. Az apák lelki összehúzódásával, politikai provincializmusával egyidejűleg ők megkönnyebbülve s készséggel álltak a nagyvilág rendelkezésére. És a kényszerű, gyanakvó, kicsinyes konzervatívizmusba szorított elődök helyett magyarországi írókhoz fordultak tanácsért. Hadd erőlködjének az apák egy kihűlt politikai ábránd körül! A szó úgyis a magyarországi eretnek írástudókat illeti.

Mikor egy nemzedék kifordul a régi rendből, megjavul irodalmi emlékezőtehetsége. Forradalmak alatt mindig jól emlékeznek az irodalom jóslataira s az üldözött íróból élve vagy halva reaktiváit lelkiismereti vezér lesz. Így történt most is. Mivel apáikat állítólag elítélte a történelem, a szlovenszói magyar fiatalok azoknak az íróknak adtak igazat, akik baljóslatukkal a történelmi ítélet előtt futottak; mivel apáik tetteiben csupa társadalmi bűnt és mulasztást láttak, azokra hallgattak, akik e mulasztásokat már az összeomlás előtt számonkérték. Ady, Móricz Zsigmond, Szabó Dezső, Kassák Lajos vádjai visszahulltak az apákra, akik a megvádolt társadalomszemlélethez egyre kirívóbb féltékenységgel ragaszkodtak.

Ezen a fiataalkori első válaszüton magyarságtudatukat teljesen kitölti a határon túli (vagyis magyarországi) parasztság és népdemokrácia problémája, az első „Nyugat” nemzedék fogalmazása szerint. Annyiban tartoznak a magyarsághoz, amennyiben e magyar írókhoz tartoznak; a helyi

magyar hagyományt ellenben kicsinyes osztály-érdekekkel azonosítják. Apáik dolga! Aztán Babits és fiatal köre — a második «Nyugat* nemzedék — kivezeti tekintetüket Európába. Végül a cseh egyetemi tanárok fölfedik előttük Középeurópát, prágai, huszita szemmel.

A Magyarországból, Európából, Prágából besugárzó hármasság hatás csakhamar túlsordul; a tanulékony nemzedék gazdátlanul hanyódik a romantikus-forradalmi parasztszemlélet, közép-európai hivatásérzése s az irodalmi vezérszólamhádagadt egyetememes kultúrválság közt. Benn zavar, kívül gyűlölködő apák. Jelesen akar felelni s lassan ráeszmél, hogy mindenre legalább három válasz van. Azaz van egy negyedik is, a leghatározottabb. Az apák csiga-politikájánál jobb a forradalmi olvasmány, de az ambivalens forradalmi olvasmánynál is jobb a szókimondó világnézet. Már tudják, hogy az apák fölött elhangzott ítélet csak egy második, még keményebb ítélet előzménye, tehát eléje sietnek. Moszkvához fordulnak válaszáért, világnézetért.

Csakhogy a szigorú marxi gondolkodásmód nem tűr könnyen hevülőket s még kevésbé menekülteket. Már pedig a szlovenszói tanítványok nagyrésze éppen első hevében menekül hozzá. «Pillanatnyi feladatainkat a világforradalomra való hivatkozással egy távolabbi időpontra toltam ki» — vallja Kovács Endre, pozsonyi író. «Egész kicsi azoknak a száma, akik megmaradtak a szlovenszói magyar élet reális mérlegelésénél s fölismeréseiken túljutva, vállalni merték a masaryki *dróbná prácat*, az apró munkát.* Nyilvánvaló, hogy a menekült, aki inkább *feladatok dől*, mint *feladatokért* tér meg a marxizmushoz,

méltatlan ehhez az arisztokratikusan zárkózott tanhoz. Fegyelmezett gondolkodást bárkinek szívesen ad, megelégedést, belső békét csak a szent elfogultaknak. A nemzedék a moszkvai kitérő után tehát újabb válaszüthoz ér.

Már leváltak róla a szent elfogultak; meg-
ritkult fegyvertársait, korlátait, képességei jobban ismeri. Azonfelül a szabad vizsgálódás, szabad választás ideje is elmúlt. Lejárt a diákszabadság, a fiatalság először találkozik a gyűlölt, konzervatív apákkal. A kenyérgondban. Csak most tudja meg, hogy az elvont, elméleti-intellektuális válságon kívül — amelyben Európa ifjúságával osztozik — van egy csöndes, de letagadhatatlan nemzetiségi harc is. A miniszteri előszobában rájön, hogy magyar.

A középeurópai missziótudat tűzhelye: Prága a meglett magyartól elvonja melegét, az egyenrangú diákot egyetemi éveit után visszataszítja a szlovenszkoí kisebbségbe. De nemcsak Prága arca változik el. Magyarországon a romantikus nagy triász (Ady, Móricz Zsigmond, Szabó Dezső) helyére a bajlító, de konok népi realisták (Erdélyi, Illyés) kerülnek, Babits leszármazottai pedig élesre, támadóra hangolják a világpszichózisból szabaduló emberiességet. Európa felé fordulnak: a láthatárt köröskörül diktatúrák torlaszolják el, az ötéves tervnél, mely fiatal képzetüket annyira megejtette, immár fontosabb Sztálin egyeduralma. Egy évtized alatt két Prágát, két Magyarországot, két Európát ismernek meg.

De a megváltozott látvány nem éri őket olyan védtelenül, mint régen, befogadóképességük merevebb már, de jobban hasznosít. A világmegváltó

szándék önvédelemmé szűkül, a szlovenszkói fiatalságban is kifejlődik az a rendszerező-feldolgozó hajlam, amely a példaadó magyar ifjúságot a politikai maradiság és megbújó epigonizmus gyanújába keverte. Az igazság az, hogy egyfelől a kenyérgond, másfelől a mindenütt erősödő humanista ellenállás visszavezette őket a legnagyobb realitáshoz s a legősibb emberséghez, «az öreg Garreno művéhez, a szlovenszkói magyar hagyományhoz. Amit eleinte az apák magánügyének s a magyar államhatalom alá temetett hazafias emlékműnek tartottak, egyszerre föléled, nem tapad hozzá osztályérdek, történelmi támaszt ad a masaryki apró munka magyar változatának s ugyanakkor humanista ellenállásukat is erősíti. Az angolok a megmondható, hogy egy hagyománynak inkább ereje van, mint tartalma. Elektromágneses sugárzása a szlovenszkói ifjúságot is átjárja, ki sem kell békülniök az apákkal, mégis folytatják az őrséget. Mást akarnak, mint a hatalomátvétel megöszült magyar tanúi, mások az emlékeik — azok huszárgyakorlatokra, ők marxista kézikönyvekre emlékeznek — mégis közös kultúrhatárból élnek. Mert ha «az öreg Garren» műve szabatos tartalom volna s nem szellemi rádiumsugárzás, a kétféleképpen emlékező nemzedékek minden őrsekváltásnál összevesznének a selejtezésen. Csakhogy a láthatatlan erőn nincs mit kiselejtezni, apák és fiúk ellenségesen halhatnak meg: amazok tele rettegéssel, ezek lekicsinyléssel, a fiúk csodálatosképpen mégis megőrzik a kincset. Amit belőle az apák osztályvédelemre használtak fel, később magától levál, be sem várja a történelem ítéletét. Maga

a csorbíthatlan szellemi hagyomány ellenben sohasem kerül ítélőszék elé, a fiatalok hozzásegődhetnek, anélkül, hogy apáik vétékét magukra is vennék.

Mikor első szlovenszkói utam nyomán kiszakadt belőlem a „Kárpát kebelében”, olyan természetes törvényszerűséggel fordultam a magyar múlthoz, mint a gótikus szentély napkeletnek. Utólag sokat töprengtem azon, hogy kár volt annyira hallgatni a mindennapi életről. Hátha félreértene, hátha a szlovenszkói ifjúság azt hiszi, hogy a fél-nemes, fél-honorácior apák múltra merengő mélabúját akarom kiszolgáltatni vagy éppen-séggel a vérig sértett magyar úrhatnamságot hordozom meg még egyszer a Kárpátok alatt? Tíz óv előtt valószínűleg ezt hitték volna. Akkor még az apák kisebbségi taktikája eltakarta előlük a valódi hagyományt s aki a múltról tudomást vett: ősi bűnöket védett. Keserves út kanyargóit velük olyan magasra, ahonnan immár az apák tettei fölött az érdektelen, örök múltra láthatnak. Azt pedig sem kisajátítani, sem elfelejteni nem lehet.

Az a hagyaték, amit a szlovenszkói utas «Kárpát kebelében» talált, csak annyira köt, mint a klíma. De annyira leküzdhetetlen is. A fiatalság keze szabad: társadalmi lelkiismerete szerint tehet, a hagyomány nem áll felemelt törrel háta mögött. Ha tetszik, önerejéből rátérhet arra a demokratikus, népi kisebbségpolitikára, amit egyikük az odavaló gazdákról *érsekújvári utópiának* nevezett. Most már nyugodtan állok eléjük, mondván:

Az a múlt, amit láttam s szerettem odafenn,

nem is múlt, de örökkévalóság. Túléli a kivált-ságokat, osztályöznést, gyűlöletet, végül az anyanyelvet is. *Natio* voltunk, azaz lélek s ezt a lelket láttam röpködni fölöttetek új kitöltetésre készen. Most pedig induljatok el a kétoldalt sziszegő világnézetek közt, mint az okos legényke, aki tudja, hogy kővémered, ha egyszer akár jobbra, akár balra, a gonosz szobrokra néz.

EGY ERDÉLYI RENEGÁT VALLOMÁSA.

1.

A haladás elvette az éjszakát, a háború az álmot. Villanyvilágos éjszakában hanykolódunk, a testvérgyűlöletre nem borul éj, éjjel is nappali fényben fenyeget. Álmatlan században, álmatlan emberiség kebelén éltek, mondja száz év múlva az életrajzunk. A világos éjszaka, az örök ébrenlét kora szállt ránk.

Fölülök az éjszakában, kiszakadt gyökereimre gondolk. Meg kéne tanulnom a kolozsvári Kétvízköz új nevét, hogy odataláljak, Tövisét, hogy idejében átszálljak a marosújvári vonatra, Lőcséét, hogy megtaláljam Pál mester szárnyasoltárát. Ennyi gyökérvesztéshez képest igazán szelíd baleset érte Barrés kitépett sarjait, akik lotharingiai gyökér nélkül hitvány párizsiak lettek!

Lehet, hogy e sorozatos gyökérvesztés egyszer a javunkra fordul. Lebegő, gyökértelen, új életre nevel, megszabadít történelmi emlékeinktől. Jobbak, türelmesebbek leszünk egymáshoz. De a lecke egyelőre még fáj, az ember még sokallja a vihart, amely kiforgatja a hazából s a békéből. Nézzenek csak szét a műfajok közt! A vallomás, önvizsgálat, önéletrajz valósággal kortünet; az ember e felemás műfajokkal menedékért esd,

szétzilált földetlen gyökereit kínálja valami jó földnek.

Tudom, nehéz megszokni a látványt. Ingerli a fölényes nézőt. Julien Benda önéletrajza, a «Jeunesse d'un Clerc» például lenéző gúnnyal suhint az új nemzedékre, amely mesterségesen táplálja a belső nyugtalanságot s a világnézeti válság, lelki hontalanság, szemérmetlen önvallomás valósággal gyönyörűsége. Francia írókra céloz, mindenkit talál. Szerinte a nyugtalanság bizonyos életkoron túl csak stiláris hühő, nyegleség. Az ember különböztesse meg a platói Ideákat az erkölcsi szokványoktól s e szokványokat fogadja el minél hamarabb, hogy zavartalanul élhessen az ideáknak. Istenem, Bendának igaza van. Csak-hogy a megvádolt nemzedék első harminc esztendeje nem múlt el olyan szélcsöndben — ha ugyan a Dreyfus-pör szélcsöndnek nevezhető! — mint a jómódú párizsi kereskedőfiúé. Benda ifjúságában a társadalom egy szemernyi megalkuvás és képmutatás fejében megóvta a gondolat osöndes virágzását; az írástudó szabad szellemi gyönyörűségeinek élhetett. Aki ezzel nem éri be, csak szent vagy gyújtogató lehet, gondolta a harmincéves párizsi filozófus, félszemmel a szent Péguyre, másikkal az izgága Barrésre pillantva. De az a háború utáni ifjúság, amely nemzeti összeomlásból társadalmi katasztrófába vetődik, a morális értékek pusztulását látva, szépségüket is felismeri; ami a századeleji írástudónak csak lazán kötelező szokvány volt, a sokféleképpen gyökértelen nemzedéknek visszahozhatatlan rend. Ha nyugtalan, már nem öntetszelgésből az, mint a fiatal Benda fényűzőn nyugtalan kortársai.

Csakugyan nem lelünk enyhét, ahogy senkise

lelt Luther fellépte s a tridenti zsinat vagy a bécsi kongresszus és 1848 közt. Vannak korok, amelyek erősebbek az embernél. Nem nagy, nem szép, nem aranykorok. Az aranykor fölött az ember áll, az embernél erősebb kor a vulkánok marta-léka. Ilyen korba jutottunk mi is, a szorongás, gyökérvesztés el-elszakít a mozdulatlan, örök Ideáktól. Ez a fejvesztett, gyökértelen ember követi el műfaji vétkeinket is, az önéletrajzot, vallomást és kéretlen számadást.

Hadd legyen ez a következő sorok mentsége! Nem szellőztetek életrajzi titkot, nem avatok be magamon keresztül egy társadalmi réteg rejtelmeibe. Az enyém amúgy is elég ismert. Mind-össze szőkébb hazámmal való viszonyomat akarom elmondani. Elmondom, hogyan lettem erdélyiből Királyhágón inneni, sőt budapesti magyarrá.

2.

Kiszármazásom után évekig csak egy álom kísértett. Szivárgó könnyekre ébredtem, Brétfü, Hidegszamos, Almakerék, Tolvajostető, mondták a csöppek. Nyaranta hazajártam, megfürödtem a tájakban, elemet gyűjtöttem a téli álomhoz. Új élményeim Nagyromániából s gyerekkori emlékeim a magyar Erdélyből sosem árulták el, hogy más-más államból valók. Már román uralom alatt, színromán vidéken baktattunk a tordai hasadék felé, dolgozott a meleg, kicsit leheveredtünk egy veszteglő szénásszekér alá. Nemsokára elkészült a rakás, a paraszt megsüvegelt: engedelmmükkel, indul az árnyék, búcsúzott nevetve, magyarul. Ugyan mi köze lett volna akár egyik, akár másik államhatalomnak ehhez a felejtethetlen udvarias-

sághoz? Ahányszor csak hazanéztem, az ország tele volt tücsökdallal, a réten fodorménta illatozott. Útitársam hátán növény szárító mappá, a hátizsákban Ady, a beszédet ott folytattuk, ahol a magyar Kolozsváron abbahagytuk. Erdély úgy fájt, mint egy régi nyár, nevek és tájak költészete sanyargatott egész csöndesen. Jékely Zoltán verseiből tudom, hogy nemcsak egykori magam: minden erdélyi ifjú a kísérteteknek él.

Azonfelül a világ se buzdított kölcsönös gyűlöletre. A «béke» ugyan ironikus idézőjelbe került, de azért mégis csak béke volt, afféle toldott-foldott fegyverszünet, amelyben a démonok és chimérák kimerültén fűjtak egyet. Egyszer egy kölni kocsmában német diákok közé keveredtem, egész éjjel a világbékére, Curie asszonyra, Forel Agostonra ittak s vállveregetve lesajnálták bennem a tüzeskedő magyart. Vájjon hányuk oldalán pöffeszkedik azóta világnézeti böllerbicska s hányat küldtek vissza koporsóban a menyasszonyának? Máskor a Eajna partján utaztunk, «nézd csak, Bingen!» mutattam a túlsó oldalra, «Stefan George szülőhelye!» Német szomszédom megértette a nevet, «bocsánat, ön Georget említi*, szólt közbe lelkesen, «tudja, hogy barátja, Gundolf megkapta a Kleist-díjat?» Nagy, szőke német volt. Szegény, néhai Gundolf, aki még fejformájában is Goethehez idomult, ma számkivetésben tengődne, mint legtöbb heidelbergi tanártársa!

Amíg a gyűlölet kifújta magát, háborítatlanul barangoltunk. Nemcsak a talpalattnyi földre szorult magyar: a győztes népek is lázasan utaztak, nemcsak a megalázott magyar akart szabadulni a szégyen színhelyéről: a nagyvilág is ván-

dorlázba esett. Mintha mindenki a csatatérről menekülne, a franciák, belgák, németek áthajóztak az Óceánon, a közép-európaiak nyugatra vagy a Levanterá mentek. Még a zárt francia irodalom is kinyílt, Duhamel, Jules Romains, Paul Morand példájára a fiatal írók szétszóródtak külföldön. Világszerte a barátságos, dokumentációs utazás volt soron, «no, de most már igazán megismerjük egymást», fogadkoztak az egykori ellenfelek. Ez is hozzátartozott a tüneti kezeléshez

Erdélyi sebem csodálatosképpen ekkor mérgesedett el. Utazhattam volna saját gyönyörűségemre, de én rangrejtve, titkolt erdélyiséggel vándoroltam: vittem magammal a szőkébb hazát. Az igazit. A legszegényebb magyarországi vándornál is szegényebbnek éreztem magam, ő csak az üres zsebét vitte, én a honvesztés szégyenét is. Mert szégyen az, akármilyen megható. Vándortársaim közt egy elsüllyedt kis fejedelemséget képviseltem s útlevelemhez élőszóval mindig hozzátettem erdélyi származásom: a láthatatlan Nansen-útlevelet. Európaszerte Erdélyt kerestem, egy leydeni tanteremben félfejjel a többi magyar látogató fölé egyenesedtem, mivelhogy földieim. valamikor odajártak.

Holott szőkébb hazám állapota akkor még megkímélt a szomorúságtól. Csehszlovákián kívül Románia és Jugoszlávia is külszínre liberális nemzetállamok; szervezetük laza, likacsos s a kisebbség csak egész testével ütődik bele, egyénként száz résen át kenyérhez jut. A nyomasztó budapesti központosítástól szabadulva s a szervezkedő románok nyomását még alig érezve, a legtöbb erdélyi magyarban fölüjul az egykori önálló államiét emléke. Az erdélyiség ezekben az

években legalább annyira renovált történelmi tudat, amennyire szociális kérdés. Néhai Kuncz Aladár, Pestre látogatva, bizakodón beszél a tampon-államról, «egy keleti Svájcot kellene csinálni a négy nemzetből», mondja s nagy, dióbarna szeme fölcsillan. Az erdélyi múlt a megszűnt tanszékről leköltözik a kávéházba, boltba, diákszobába; Aprily költészete, Makkai prózája akkor a legidősebb, mikor ezt a történelmi transzvilvanizmust tudatosítják. Egy kolozsvári barátom a Sétatéren órákig hasonlítgatja egymáshoz a mai s a múlt Erdélyt, nem fogy ki a párhuzamokból. Igaz, akkor még minden fiatalember magyar középiskolát végzett.

így múlt el honvesztésem első nyolc-tíz esztendeje. Erdély a kiszármazott fiatalembernek előbb fájó tájlemlék, majd egy történelmi tudat foglalata. De tájlemléke csak városi embernek van s a történelmi öntudat a történelemcsináló osztályok ismertetőjele. Ezzel azt akarom mondani, hogy Erdélyre mindig osztályomból néztem vissza. Táj szeretetem polgári örökség volt, a történelmi transzvilvanizmus a középosztály elvesztett hatalomtudatát pótolta. Mert ha a nemzeti küldetéstudat visszájára fordítva politikai hatalomtudat — s valószínű, hogy az úgy a transzvilván misszióba tulajdonképpen a régi történelmi osztály hatalomérzete menekült át. Megszépülve, költőin, de a régi társadalmi ösztönnel.

Akinek Erdély tájlemlék s történelmi tudat, lélekben változatlanul a magyar Erdélyhez tartozik. Ez történt velem is. Hazajárogatva a szomszéd házban még élve találtam gyerekkori sétatársam, a római jog nagy professzorát s a

Főtér sarkán megint megállított, a szép grófné, aki egy verőfényes májusi nap tulipántot tűzött a tízesztendő s úrfi gomblyukába. Meddig húzom ezt? kérdeztem gyanakodva, rossz lelkiismerettel. Dönteni kellett, de a döntés nagyon nehéz volt s olyan hazugnak és ideiglenesnek tetszett, mint a Mohács utáni első nemzedék szemében.

3.

Egyszer aztán mégis sor került rá. A világ zárul be előttünk vagy mi a világ előtt? Hirtelen abbahagyjuk a külföldet, mintha lefordulnánk egy kedves sétaútról. Meg kellett élni, nem bujkálhattam többé Pest elől.

A hivatalom az Ó-Lipótvárosban volt. Ott derült ki, hogy eddig rossz helyen ismerkedtem Pesttel s nyilván nemcsak erdélyi hontalanságból szökdöstem előle, de a rossz kezdés miatt is. Ahogy a rosszul kezdett mondatból sohasem lesz nyelvtani remekmű, az elhibázott első találkozó is ritkán végződik szerelemmel. Tüstént a régi Lipótvárosban kellett volna összeismerkednünk. Amivel sohase szoktam össze a Várban, a Ferencvárosban vagy a Józsefvárosban, itt megbarátkoztam. Mert ezúttal egy valódi stílus sietett a segítségemre.

Városi ember a stílusban gyökerezik. így történt, hogy hiábavaló józsefvárosi, ferencvárosi s budai kísérletek után csodaszerfin gyökeret vertem az ötödik kerület stílusában, a reformkori empireban. A város egyszerre kinyílt a múltra, az erdélyi nemzetségeket, arcokat, utcákat pótolták az empire város egykori magyar szellemei. Elpestiesedő magyar írók utóda lettem, Fáy

András, Vörösmarty, Kisfaludy Károly, Bajza fényes útjára kerültem, alkalmazkodásom lelki előzményre talált. Évszázados urbánus ösztönnel szakadtam el Erdélytől, véremmel hoztam a kövek műveltségét, igazi városaiért igazi várost akartam cserében, nem vásári látványt. Eddig Pest minden porcikája gyanús volt, a kő minduntalan bevallotta, hogy papírmásé, az arany, hogy bádog. Erdély miniatűr valódi városaihoz képest keveseltem a parvenű nagyvárost, a Vár túl mutatós volt, a Tabán kulisszahasogató, a három nagy pesti kerület egy homoksivatagon tántorgott. Csak a mindennapi kenyér nyomán jutottam el az igazi stílushoz s ahhoz a nemes légkörhöz, amely visszamarad a halottak szelleméből.

Egyszóval, az empire város összeédesgetett Pesttel. Már tudtam, hova húzzak s mit kerüljek, kimenekültem a nagykörút mocsárövéből 8 beértem azzal a kisebb Pesttel, amely megtapsolta a «Csalódások»-at s a «Fátyol titkai»-t. Igaz, ma sem vagyok szíwel-lélekkal pesti, csak megbékélt fogoly. A foglyul ejtett gall megszerette Bomát, főleg azokért a helyekért, ahol Horatius ödöngött s Vergilius várta a holdfeljöttét. Mindössze ennyi történt. Dunántúli vagy tiszaháti ember sohasem értheti meg azt a *reservatio mentalis*, amely húsz-harminc éves pesti időzés után is megmarad akár a felvidékiben, akár az erdélyiben. Amazok vidékről jönnek fel, ezek valami egyenrangút hagynak el, a magyarországi előlép a pesti polgárjoggal, a felvidéki vagy az erdélyi hűtlen lesz valamihez. Ezt a hűtlenséget sohasem bocsátja meg magának egészen.

Gazdátlan gyökerem tehát úgy-ahogy ismét földbe ereszkedett. Pesti lettem, vagyis egy kicsit

kevésbé erdélyi. Gondolataim azonban tovább is csak kétfelé tekintettek: nyugatra Amerikáig, keletre egyenesen Erdélybe. A nyugati demokrácián s az erdélyi múlton kívül nem ismertem más valóságot, más közügyet, szellemi magatartásom ehhez a két mértékhez igazodott. Talán ma is itt tartanék, ha nem találkozom egy fiatalabb nemzedékkel, amely a világválság miatt már nem jutott nyugatra s születése miatt alig emlékezett a csonkítatlan országra. Összeszűkült szociális talapzaton csak a nép homlokmagasságáig nőtt fel, nem látott túl az Alföldön vagy a Dunántúlon. Amit látott, alaposan elütött nyugati tapasztalatainktól s háborúelőtti emlékeinktől. Az elmaradt magyar forradalom következményeibe ütközött.

Igaz, annakidején mi is észrevettük, hogy az 1918 körüli nagy nemzeti válságban elsikkadt a társadalmi megújulás. De mi inkább a város oldaláról láttuk; láttuk az elszáradt társadalmi kérget, a hatalom elszánt és szikkadt birtokosait, akik a honmentő restaurációra berendezkedtek. Mialatt a szomszéd országok egymásután rendelték el az intellektuális újoncozást, a társadalmi merevgörcs Magyarországon elfojtotta a vérkeringést, az ország síma magántitkároké, legényegyleti szüzeké s elszánt kezelőtiszteké lett. A végrehajtó közegé. Ennyit láttunk a város felől. Az elmaradt magyar megújulásra az ittmaradt urakból következtettünk. Mivel azonban ők egyenként igen szeretetreméltók voltak, az eltüntetett forradalom se fájt annyira, hogy egész pályánkat eldöntötte volna.

A csonka hazához szokott s gazdaságilag is jobban megcsonkított ifjúság, amelynek öneszmé-

lése összeesett a világválsággal, az elmaradt megújulást már a nép oldaláról látta. Mondják, hogy kellő társadalomtudományi s néprajzi ismeret nélkül szólalt meg. Ez igaz, szociológiai vaksága s közgazdasági tévhite sokszor kirívó. (Különben is a magunkfajta *girondista* nemzedék, hogy Kátona Jenő jólsejtő szavával éljek, hamar fölismeri a jakobinusok balítéleteit s keresztüllát a forradalmi pátoszon.) De jusson eszünkbe, hogy legjobbjait a félelem szólaltatta meg idő előtt s csak kévésükét a szereplési düh, a botcsinálta vértanúskodás. Az ország arcába néztek, nem maradt türelmük a fontolgatáshoz, hézagos tudással, de szomorú helyzetismerettel hamar elárulták a látványt. Visszatértek ahhoz a magyar forradalomhoz, amelyet — ha megérnek — gyerekcipőben értek volna meg.

Korántsem mondom azt, hogy ezekután én is átállok a fiatalokhoz. A korszerűséggel, korom követelményeivel keveset törődöm. Az élet rég kijelölte a helyem, minden erőmmel ama sötét, északi, protestáns humanizmust szolgálom, amelynek nagy csúcsai Erasmustól Rembrandton át Thomas Mannig buzdítva sütnek rám. De tudomásul vettem, hogy a magyar látóhatáron belül is van egy valóság, a valóság összes erkölcsi parancsával. Ez a magyar szegénység. Másutt a helyem, mint a nálam is fiatalabbaké. De eddigi küzdelmük már marasztal, későbbi megpróbáltatásuk visszatart, a rengő, remegő országhoz köt. Ismét egy gondolattal távolodtam a régi hazától.

4.

Nemcsak Magyarországon jöttek a nyomunkban. Jöttek, mint minden utód, hogy eltöröljék, amit szerettünk vagy elváltoztatva adják vissza. Ez történt Erdéllyel is. A csonka ország ifjúsága után találkoztam a román Erdélyben fölserdült nemzedékkel. Azokkal, akik a magyarság történelmi rangjától megfosztva, az utolsó meleg és lélekző testre, a köznépre roskadtak. Magyarságtudatuk az anyagi önvédelemmel azonosult, magyarnak lenni most már annyit jelentett, mint megismerni a szociális lét alsó fokait. Ahogy (Magyarország fölfedezése) alatt többé nem tájak, népcsoportok vagy történelmi maradványok leltározását, hanem a földnélküli nyomorúság fölfedezését értik, a román nyelven iskolázott magyar ifjúság Erdélyt nem az államjog vagy történelem, hanem a szociális szükség útján fedezte föl. Tájszeretetükben még osztozom, de erdélyi lelkemet sohasem érte olyan szorítás, mint az övéké. E nyomás alatt más lett a lélekbe nyomott minta is.

Csak egyetlen példára utalok. Még a háború elején történt, hogy egy fiatal kolozsvári tanársegéd megmentette az életemet. A klinikán úgy tudták, román származék, neve — a magyar fonetika ellenére — mindenesetre idegenül csengett. A hatalomátvétel után az «úgy tudjuk, román» tanársegéd (egyébként teljes erkölcsi és szellemi joggal) egyetemi tanárrá, államtitkárrá, miniszterré emelkedett. Engem még magyarul mentett meg, a magyar orvosokat már románul vizsgáztatta.

A nyomás nő, a húszas évek transzszilvanizmusa összeroppant alatta. Áprily, Kuncz,

Makkai nemzedéke tulajdonképpen *két nyomás közt* élt, a harmincas évekhez érkező ifjúság ellenben a román faji imperializmus szorításába került. Közel az idő, mikor a honbővítő, regáti liberális nemzedék kihal s viszonylag laza nemzetállamuk az utódok kezén fajállammá szűkül a kisebbségek körül. Míg a liberális nemzetállam, ha üldözte is a magyar kisebbséget, sohasem kétkedett szellemi tartalmában, a németektől ellesett vasgárdista misztika már csak pusztá vérközösségnek tekinti. A magyarok előbb-utóbb kénytelenek alkalmazkodni ehhez a világnézethez s olyan népi vérközösségbe olvadnak össze, mely a román faji előítéletnek kevésbé szúr szemet. De a vérképleti alapon eldönthető erdélyiség már tökéletesen el fog ütni hajdani transszilván öntudatomtól.

Az út végére értem. Találkoztam a kenyéradó várossal, egy életreszóló fegyverszünetet kötötünk; találkoztam a magyar ifjúsággal, nyugtalan lelkiismeretüket messziről, megilletődve figyelem; találkoztam az erdélyi fiatalokkal s megtudtam, hogy az örök erdélyi lelket másképp viseli a mai szegény, mint a tegnapi címeres.

E hármas találkozó súlyos számadással végződött. Sohasem írthatom ki magamból az erdélyi múltat: ami bennem ér egy szikrát, Erdélynek köszönöm. De ha Erdély sugallatára s az ő becsületére cselekszem is, nem illet meg többé az erdélyi cím. Apránként, kíméletesen s a jó Isten tudja, mennyi idő alatt, megfosztottam magamat tőle. Amióta utoljára otthon voltam, *Ábel* elindult a rengetegből: az új Erdély, melyet az ősi vér örömevel, de a szociális szenvedés rangja nélkül szemlélek, hősére talált. Ne értsenek félre. Ábelben nem gyanítok őszerejű, mitikus csodát.

Egyszerűen azt hiszem, hogy a paraszt törzsig lehántott erdélyi magyarság általa szólalt meg először.

De valamim azért nekem is marad. Megmarad az álmom egy temetésről, amelyen visszakéredzkedett holttestem még egyszer végigrója Kolozsvárt s elmegy az ablak előtt is, ahonnan a házsongárdi temetőbe térő halottakat elnéztem. Talán éppen abban az ablakban egy erdélyi fiúcska visszaemlékezik rám, «ő is közülünk való», gondolja megbocsátón, az üvegre lapított orral.

De vájjon elvisznek valaha az ablak előtt s áll még benne fiúcska? És gondolhatunk még egyáltalán békés temetésre? ...

MŰFAJ ÉS NEMZEDÉK.

Századunk harmadik évtizedében új szeletek nyíltak ki a magyar irodalom legyezőjén, az írók a teremtő feszültségen felül valóságos műfaji izgalomban éltek s a századeleji álomból ocsúdó Rip van Winklet mindenekelőtt a hagyományos műformák viszonylagos visszaesése lepné meg. Még első lírikusunk Babits, csorbítatlan erejű elbeszélőnk Móricz, de a fiatalabb írók műveinek műfaji tünetei a líra, novella, regény megingott egyeduralmára vallanak. «Jó is volna, tetszene is» — olvasom számos kritikában,—«csaknem tudom, hová tegyem?» Reng a föld, roskadnak a szilárd falak, az irodalom is kihúzódik a szilárd, átfogó alapformákból. A csillagok alá megy, tájékozódni.

Műfajok forradalmának mindig társadalmi visszhangváltozás az oka. Visszhangos korban, mint a múlt század derekán, az író vátezzé öblösödik, visszhangtalan időben az emberiséghez intézett beszéd belső monológgá tompul. Korunk politikai és társadalmi kamaszkultusza ismét megölte a szellemi visszhangot s ezáltal a fojtott hangú, önvizsgáló műfajoknak, elsősorban a belső monológnak kedvezett. Kidomborította az irodalom céhbeliségét, az írók többet beszélnek egymáshoz, mint régen, tudva, hogy e titkos megbeszélés végeredményében az emberiségnek szól. Egy későbbinek. Mert eljön az idő, mikor

az emberiség, kiheverve infantilis visszaesését, megrendül az előtte járt írók korszerűtlen, szívós ellenállásán. Az irodalom átmenetileg elvesztette tekintélyét s a szárazra vetett írástudó örülhet, ha legalább önnön házatáját elkeríti a század lelki gyermekbetegségeitől. Erasmus, Montaigne, Schopenhauer a pestis elől menekültek, a mai fertőzés veszedelmesebb s jobban befér az elrekesztelt ajtón. Mit mondjak majd, ha a fiam erről a korról faggat? Felnőtt-ellenes, Descartes-ellenes volt fiam, felelem. De az író hű maradt a felnőttekhez, egy későbbi emberiségért.

A rossz társadalmi visszhang tehát nem öli meg az irodalmat, csak forradalmosítja a műfajokat. Kedvez a sokhasadású formának. Egy irodalomszociológiai tünet tanúi vagyunk: a mellőzött szellemiség végleges műfaji kifejezését keresi. És mivel barbár kor sincs irodalom nélkül, valószínűleg éppúgy megtalálja, mint hajdani túltengő tekintélye. De amíg ez a tekintély tiszta, nagyméretű, gyanútalanul öntudatos formákba csapódott le, a mellőzött szellemiség az alapformák határain helyezkedik el, hogy tájékozódjon. Reng a föld, a mező jobb menedéket ad, mint az ősi falak. Abban az időben, mikor még írókat és tudósokat követeltek a tökéletesedő társadalom élére, szóval a haladás-mítosz korában, eltérébélyesedtek a társadalomjavító regények; Hugó *Nyomorulták*-jait az amerikai polgárháború önkéntesei tábortűz mellett olvasták s az első londoni gyerekkórházra azért gyűlt össze önkéntes adomány, mert Paul Dombey a «Dombey és Fiai»-ban, Dick a «Twist Olivérében, Johnny a «Közös Barátunkéban sokat szenvedett. Igaz, ma is írnak nagyszabású regényeket — Roger

Martin du Gard «Les Thibault»-ja, a francia regényírás egyik remeke — de korhűbbek és árulóbbak a kihagyó lélekzetű, személyes célzásokra forgácsolt, sokfelé hasadt, ambivalens és szemérmetlen műfajok, a különböző címek alatt búj káló naplók, amelyekben a vérig sértett szellemiség egyelőre csak a maga világát rendezi. «A múlt század a nagy tantételek kora, a mienk a kísérleti módszereké» — mondja találón az egyébként kiállhatatlan Drieu La Rochelle. Kíváncsiságból és rettegésből, lelkipurításból és iróniából összeszűrt korérzésünket e felemás műfajok fejezik ki legjobban. Azok a tudósok és írók, akik más-különben sose tágitottak volna a lassan érlelt, átfogó és időtlen igényű munkáktól s a tizenkilencedik század derekán vaskos «Alapelvek»-et írtak volna, most politikai, történelmi, társadalmi esszéikben, fennhangon tájékoznak, áttérnek a heves lüktetésű, rövid lélekzetű dokumentálásra. Pár éve gyanútlanul helyet szorítottam a könyvtáramban nagy költők, írók, tudósok mesterségen kívül eső könyveinek, korszerű hozzászólásainak, amilyen Valéry «Regards sur le Monde Actuel»-je, Jaspers füzet: «Die geistige Situation der Zeit*, Stanley Casson «Progress and Catastrophe»-ja. Azóta e polc iszonyú sejtnagyobbodásba esett, valósággal a könyvtár rákgóca lett. Matematikusok, történészek, régészek, bölcselek, társadalomkutatók, közgazdák, közírók, költők, regényírók az olvasó elé sietnek, «közbeszólnak», magasabbrendű, humanista értelmezéssel egészítik ki a szakszerű gazdasági válságelemzést. Van egy könyvem, amit túlzás nélkül így nevezhetnék: Régiségtan, a légítámadás jegyében. A szumirokkal kezdődik s London megsemmisítésével végződik. A magyar

irodalomban is e származékos műfajok hódították a legtöbb területet s a fiatal nemzedékre sem azért hatott jobban Babits, a tanulmányíró, min Babits, a költő, mert prózaírónak nagyobb, hanem mert a megváltozott társadalmi visszhangban ez a hang jobban terjed.

A forradalom egyelőre irodalmi belügy. Készületlenül találta az olvasót, aki tovább fogyasztja a kitűnő kivitelű tömegregényt s nyugtalanul sürgeti a remekművet. A regény-esszé, novella-esszé, kritika-esszé eddig csakugyan keveset tett a humánúért, irodalmakon átszűrt tekintete kevesebbet árult el a lélekről s állhatatlanabbnak mutatta, mint a génuszok magabiztos világképe. De «nagy művek» korántsem a nagy elmék kipusztulása miatt késnek: a felszámolás, a kínos forgolódás, az egyetemes dogma-kétely késlelteti őket. Az esszé műfaji területfoglalása ¹ inkább egyenletesen kiművelt elmékre, semmint génuszokra hárul s csak optikai csalódás bélyegezheti meg a kort — mint tette olvasói felháborodásában egy rokonszenves «femme de lettres»-ünk — ha mégis-Tolsztojt követel rajta s az új Tolsztoj nem jön. Bomló kor vagyunk, sugárvető és nem sugárgyűjtő. Az is valószínű, hogy az esszé túlzott irodai miságát, intellektuális túlzásait hamarosan megviseli az idő s lekoptatja a modort, e műfaj legnagyobb gyöngéjét. De ami fennmarad, megőrzi egy korszak zilált kíváncsiságát, összehasonlító szenvedélyét s megszerzett tulajdonságként örökíti át az irodalmi őrszolgálat ösztönét.

A nemzedék tehát egyelőre csak szellemi szolgálatot teljesít, a magas irodalommal már adós. Míg az igazi teremő szellemek: Dante vagy Milton

géniusza egy összefüggő etikai valóságot, az égből visszatükröző ellen-világot boltoztak az aljas valóság fölé, a mai szellemek a szörnyűségekkel egyszinten vergődve próbálják a baljós jelek közül a jövőendő megtisztulás, egy európai katarzis jeleit kiválasztani.

Gyávaságból emelkednek csak ennyire, meddség húzza le őket a harcba? Vagy a keresztény hit kiszikkadása? Inkább a készülétlenség. A jó író ma épp olyan megvesztegethetetlen, mint a régi írástudó. De öregje, fiatalja még mindig készülétlen. Ha öreg, azért, mert a századeleji kényeztetésből nehezen szokik a vaskorba — Valéry és Thomas Mann a *siker*es áthasonulás legjobb példái — ha fiatal, mert a huszas évek-megtévesztették. Többször írtam erről a csalóka évtizedről. Derűs bomlás, gondtalan, zenés széthullás előzte meg a demokrácia világválságát, egy háromszázéves büszke társadalombölcselet vesszőfutását. «Dicsőséges napokat éltünk a békétárgyalás előtt—emlékszik vissza Madariaga — «a császárságok kártyavárként összeomlottak, újjongtak a demokraták. A szív reménytől repesett s új korszak hírnökeként ünnepelte az Európába érkező Wilsont. A békétárgyalás betemette ezeket a reményeket. Sötét kétségbeesés sepet végig a földön s mikor a fájdalom lecsillapult, a világ szépen élvezni kezdte a széksziszt, a rövid szoknyát, a jazzt és a konjunktúrát*. A fiatalokat döfködté ugyan a lelkiismeret, sejtették, hogy a világ sora ismét rosszra fordul s Valéry 1919-es kétségbeesett helyzetrajzát másfél évtized múlva változtatás nélkül föl lehet újítani, aminthogy a költő pontosan ennyi idő múltán új kórképébe szó szerint át is ültette. De a pillanatnyi közjáték

megrontolta a fiatalságot, elegáns okosságot követelt rajta s a fiatalok olyan gyorsan alkalmazkodtak e kiábrándult hangulathoz, mint a női test a ruhadivathoz. Régen a tehetség zamata, a *«je ne sais qu'io»*, a huszas években az eszesség fémjelzett. Ez volt a kor romantikája. Lelki mása a száz év előtti spleen-nek, csupán a világfájdalmas meddő *érzések* helyett ironikus, meddő *okossággal* tüntetett; a század gyermeke ezúttal a mindentudó fiatal Huxley. Az új műfajoknak is ez a fogamzási ideje, az okosság szertelen kicsapongása jellemzi első éveit.

Ha az írástudó — különösen a fiatalja — a háború után egyszersmindenkorra tudomásul vette volna, hogy félszázados harc kezdődik s hogy a bárgyú kor minden szellemi erőfeszítést polgári fényűzésnek becsmérel, valószínűleg az új műfajokat is hamarosan harceszközökké kalapálta volna. A forrongó világból, a tájékozó ösztönökből, a technikai és szellemi világ megbomlott egyensúlyából kiemelkedtek volna a teremtető génuszok, egy magasabbrendű valóság oszloptartói. Miltonban egyenesen a hosszú harc tudata érlelte magas költészetté olaszországi emléket: a pásztortal behízelt muzsikáját. De a szörnyű versaillesi békerögtönzés megszakította a háborús áramkört s támadtak a modern, harcias Miltonok helyén síma Popeok és még simább Delillek. Most e lágyabb fajnak kell megkeményedni s visszazokni a forradalmi riadókészültségbe. A nemzedék keményszik s vele keményednek jellemző műfajai. Dicséretükre szóljon, ha e változást az öregek példázzák legszebben.

«Az irónia olyan szemlélet» — mondta nemrég Thomas Mann, aki a háború előtti öregek közül

teljesen fölkészült a hosszú télre — «amely csak a humanisztikus korok virágzása idején veszélytelen. De ma, kemény és brutális napjaink között többet árthatunk vele, mint amennyit a fölényes kritika használ... A mai humanizmus legyen férfias, kemény és harcos s bár sohase szabad lemondania a fölényes szellem legfőbb erejéről: a türelemről, óvakodnia kell, hogy ezt a türelmet öngyilkossáig fokozza. Kemény a kor, amelyben élünk s ha talpon akarunk maradni, kell, hogy legfőbb erényeink, jóságunk, türelmünk és megértésünk is kemények és férfiasak legyenek#. Ez a hang s még inkább a kölni egyetemhez írt levél, mely nem egy év, de legalább egy évtized legnagyobb fegyverténye, körülhatárolja az esszéista nemzedék eredeti, ambivalens kíváncsiságát, türelmét; magábaszállásra s egyszersmind katonai erényekre int. «A türelmetlenség a tiszta korok szörnyű erénye» — írja valahol Valéry. Türelmetlenséggel tisztul meg ez a kor is: a humanizmus, türelmét veszve, fegyverhez nyúl. Az a műfaji tájékozódás, mely közel egy évtizedig erasmusi kétlakisággal *gaudet bonis el tolerat malos*: örül a jónak s túri a gonoszát, a gonosz ellen fordul s áttörve a politikai ködön, a világnézeti gőzön s az ösztönök fegyvertáncán, kivívja az új emberséget. Az elveszett társadalmi tekintélyt ideig-óráig pótolta a kíváncsiság, úgy látszik, most a kíváncsiság végére járt s visszaköveteli a tekintélyt.

Mondjanak akármit az írástudók árulásáról, lelkierejük az utolsó években helyreállt. Erős lelkük jele, ha egyikük sem árulja az üdvösséget az osztályharc vagy totális állam szelencéjében; sztoicizmusuk visszariad attól a könnyű fogástól,

hogy a világzavart ál-tudományos nézetek hálójába kerítsék. Szocialisták, polgári radikálisak, jobboldali hagyománytisztelők egyelőre erejükön felüli káosznak érzik e zavart s a tanítvány nem vehet át tőlük önhitt, magabiztos, leegyszerűsített tantételeket. Nagyobb tanítványi lelkierőt igényelnek, mint a társadalmi alapelvek múlt századbeli pápái, mert több esendőséget s tehetetlenséget vallanak be. De amennyit vesztek gőgös csalahatatlanságban, annyit nyertek lelkierőben. Minél jobban szétbomlik az európai műveltség, annál jobban megújul e jó szellemek titkos szövetsége a vérszomjas nemzetben, melyet ők békésnek, szerénynek és munkásnak akarnak, a züllött demokráciában, melyet tisztának, erényesnek és erélyesnek ismernek, vádaskodó, gyanakvó, hisztérikus embertársaik közt, akiket ágostoni eszmeviláguk egyetlen Állam polgárainak tekint. Osztályharc vagy totális állam? Túlkönnyű volna a választás, ha egyszerűn e két Leviathan torkába lehetne rohanni! A legtöbb ember rohan is beléjük, de szűk a szörnyek nyeldekölője s előbbutóbb visszaköpi hiszékeny és mazochista áldozataikat.

Java íróinkban is elkezdődött a változás; az esszé etizalódik, egy harciasabb humanizmushoz igazodik. A vázlatos műfajokat kitölti a férfimunka, az irodalmi-esztétikai vívmány «politizálódik*», mint ahogy a kozmopolita nyelvújítás esztétikai vívmányait és műfaji tágításait Vörösmarty soron következő nemzedéke már a magyar reformok kijelölésére, majd a «Fiatal Magyarország» forradalmi követelésekre használta fel. Márai Sándor belső monológja egy halhatatlan polgári műveltségre is világít, Illyés Gyula

szelíd visszaemlékezése egy nemzet alatti nemzet vádiratává nő, Veres Péter önéletrajza a basaparaszt mögül előlépteti népromantikánk cáfolatát, a rideg parasztot. Három példa, hogy a személyes ízű műfaj miképp tágul ki, mintegy a tizenkilencedik századi regény társadalmi feladatát pótolva. Az esszé tájékozódó szenvedélye, forgolódása, kíváncsisága, szikkadt irodalmisága visszatalál a közösséghez, a kiábrándult okosság váratlanul fölfedezi Európában a szabad embert, Magyarországon a szegények hazáját.

Az esszé etizálódik, a műfaj kiállja a próbát. A fogyatékos ítélőképesség, gyermetegség, hiszenység, rosszul értelmezett hősiesség korában — e lesújtó vélemény nem tőlem, hanem az angyali türelmű Huizingától való — Descartes háromszáz éves hagyatéka: a napnyugati értelem még kiemeríthetetlen ellenállásra képes. «Most a közösségről van szó, mit nekünk két-három bágyadt intellektus!» — trombitálják a pártriadók. Szó sincs két-három intellektusról, szó sincs néhány tucat sértett irodalmárról. Egy ellen-közösségről van szó, arról az elitről, amely európai fennmaradásunk s egy háromezer éves erőfeszítés egyetlen célja. Amikor Németország üldözi a katolikus egyházat, Itália a puritán római köztársaság helyett a pretoriánus lándzsákkal hadonászó császárságot utánozza, Oroszország megtiltja az íróknak, hogy lelépjenek a «vonal»-ról, valamennyien az európai elit ellen láznak. Igaza van Wells humoros kísértettörténetének: a kiásott ősember hazajáró lelke szabadult a világra, ő követel elsőbbségi jogot a közösségnek. De elit nélkül fölösleges a közösség, ha kivesz az elit,

vesszen utána az emberiség is. Vigny már látta ezt a kiürült földet:

Après vous, traversant l'espace où tout s'élance,
J'irai seule et sereine, en un ehaste silencee
Je fendrai l'air du front et de mes seins altiers!

De a humanizmus addig még drágán adja az életét. Behúnyom a szemem, egy embert látok Oslo és Lausanne, Dover és Strassbourg közt, nem tudom a nevét, nem tudom, milyen. Csak annyit tudok, hogy egy mű marad utána, amely ismét égből tükrözött ellenvilágot boltoz az aljas világ fölé.

A vállalkozáshoz nem kell remény, a kitartáshoz nem kell siker, mondta Hallgatag Vilmos. Protestáns szavak, mindenki tanulhat belőlük.

IFJÚ SZÍVEKBEN. . .

(Ady Endre emléke.)

Még élnek a megbékélt, behódolt vagy makacs ellenfelek s már él egy fiatalság, mely csak halála után hallott róla. Hatvanéves volna, ha élne; pályatársait, barátait, kiket Mihálynak, Lacinak, Viktornak hívott, még mi is keresztnévükön szólítjuk. Férfimunkájuk most alkonyul, most végezné be Ady is e munkát, hogy a dísztelen, cél tudatos öregkori mesterművekhez lásson. Fiatalon meghalt. De csonka életét két évtized magyar jelképpé kerekítette, a versekből remekmű lett. Verseket írt, verskötetek helyett azonban egyetlen Könyv maradt ránk, a világirodalom egyik legzártabb könyve. «Egy-könyves» író, akárcsak Proust: nem szabad elkezdni vagy nem szabad abbahagyni.

Három nemzedék találkozik a műnél. Az elsőből valók ellenségei, a «gémek az Olimpusz alatt». Ma már tudjuk, hogy ők sem voltak gyanútlan, sugárzó magyarok: a költő-tiszt, költő-tisztviselő is látott vészjeleket. Ady a gyanútlan úri fölényt gyűlölte bennük, ők a hagyománytipró hontagadót Adyban. Holott a megtévesztő úri fölényben több volt a kétségbeesett hidegvér, mint a belső bizalom, a hagyománytipró hontalan viszont a gondos sáfároknál is jobban

ismerte a hagyományt. Forradalmár volt s igazi forradalmárnak lenni éppen annyi, mint tudni, hogy a hagyományból mennyi eleven s miből lett kövévált emlék? így voltak forradalmárok a nagy katolikus lázadók, akiket Roma bűnbánattal sújtott, tanaikat ellenben a fiatal papokba oltotta.

Ady és ellenfelei nem kétféle hagyomány le származottjai, a költő valódi mestere nem Baudelaire vagy Verlaine, hanem Szenczi Molnár, Csokonai, Petőfi. De egy halottan is nyugtalan zsol-táríró, egy csüggedt Csokonai s egy dúlt Petőfi. Az ellenfelek azt hitték: egy hamisított Csokonai s egy ál-Petőfi!

Doch ahnt ihr nicht, dass er dér Staub geworden
seit solcher Frist noch viel für euch verschliesst
und dass an ihm dem strahlenden schon viel
verblichen ist was ihr noch ewig nennt . . .

írta Stefan George a Goethe-kultusz rest papjai ról s nemrég nagy muzsikusunk, Bartók Béla hasonló gyanútlanossággal vádolta a legtöbb Liszt hallgatót. Éz a vád szállhat Ady ellenfeleire is. Szorongó hagyománytisztelettel készültek a katasztrófára — mert ugyan ki foghat például Yargha Gyulára derűs önámítást? — s nem sejtették, hogy mennyi eleven erőt, mennyi ellenállást szerezhetnek még a prédikátorokból, Csokonaiból, Petőfi-ből. A kétségbeesett költő sejtette. Forradalmár volt, azaz újító és felelevenítő. Egy-azon hagyomány két oldalán állt az ellenfeleivel s az utókor már eléggé visszalépett a küzdőktől ahhoz, hogy ne csak a forradalmárt kövesse, de az ügyetlen sáfárokat is becsülje. Már csak szeretetre sarkal, mint a valódi halhatatlanok.

A második nemzedék a kortársaké. Szerették, korholták, magasztalták, mentgették. Éppen ez a baj. Legtöbb kortársa még most is mentgeti. Szereted Adyt? kérdik óvatosan, előlegzett hálával a tekintetükben. Már a könyörgő pillantásukért is igent kell mondani! Egyenként emlékeznek a verseire, egyesével szeretik, nem látják a sebezhetetlen műt, amely közben föltárult és fogalmuk sincs, hogy a fiataloktól már csak azt lehet kérdezni: olvasod mindennap Adyt? Hű, önzetlen és kitartó kortársnak lenni nehéz kenyér. Voltak is elegenden, akik nem kértek e dicsőségből s még emlékezünk a kannibáli ünnepre, amelyen a sértett barátok körül táncolták a holttestét. «Milyen nagy!» — kiáltotta elrémülve III. Henrik a meggyilkolt Guise herceg láttán — «holtan még nagyobb, mint elevenen!» így gondolták a kortársak is.

A harmadik nemzedék mi vagyunk s a nálunk fiatalabbak. Kevesen láttuk, mindnyájan a térdén lovagolhattunk volna. 1914-ben találkoztam vele Kolozsvárt. Egy költő van odabenn, mondták a vendégszoba küszöbén; benyitottam, meghajtottam magam, mint egy civilruhás ezredes vagy iskolaigazgató előtt. Sejtelmem sincs, milyen lehetett. Később Székely Aladár fényképéről annyira belémszívódott a tekintete, hogy eleven emlékké vált: azt hittem, Kolozsvárról emlékszem rá. Másodszor a Nemzeti Múzeum csarnokában láttam, számtanóráról szökve, a ravatalon.

Legtöbbünknek ennyi jutott a testéből. Testi emlék helyett ő a *Költő*, a világmindenség legköltőibb kifejezése. Hibátlan, mint a Hegy, amely repedéseivel tökéletes. Megkegyelmedett az időben, akár a párizskörnyéki kő

a levegőn. Úgy vagyunk vele, mint Clemenceau a francia forradalommal: *mindenestől* szeretjük, ahhoz is ragaszkodunk, amit az utókor talán kikezds fiainkra bízunk, hogy megkövült tiszteletünk-ből kifejtsék az eleven részeket s egy új, nekünk már ismeretlen Adyt szeressenek. Mert az ifjú szívek, melyekben tovább él, nemcsak mi vagyunk, de öregkorunk ellenfelei, a későbbi fiatalok is. Addig azonban tudnunk kell, hogy mit adott nekünk. Erről akarok írni.

Ady legeggyetemesebb költőnk, határai mindenüvé elérnek, nemcsak hibátlan: kikerülhetetlen is. Minden nagy ügyünk ügye volt, peréhez tartozott. Büntetlenül ismétljük, amiért üldözték, veszélytelen ijesztgetéssé változtattuk a forradalmi ígét, amiért megszenvedett. Ha ő mondaná el a mondanivalónkat, ma is szenvedne értük, mert mi megtanultunk árnyalni s ő sohasem árnyalt, mi mindig kifelejtünk egy szót s ő sohasem felejtette ki a leghalálosabbat:

Ha én szólok, Észak beszél,
fagy és fátum fogja a számat:
ember beszél, kinek a sors,
az élet, évek és napok
szívének gyökeréig fájnak.

Az élet, évek és napok azért fájtak annyira, mert minden év, minden nap a nemzet életét gyöngíti. Mint egy szomorú, szótlan Eurydike, Adyt a nemzethalál árnyéka kísérte föl a magyar Hádeszből. Mondják, hogy ez a rém csak zaklatott lelkeket száll meg, a kiegyensúlyozott alkattal elkerüli. A valóság az, hogy eleinte minden nagyunk védekezett ellene, gyűlölte, megvetette, dilettáns betegségnek tartotta. Csak lassú ré-

mülettel eszméltek rá, hogy ők se erősebbek a tébolyult elődöknél s hogy a magyarság: ifjúságuk tiszta képlete később megfoghatatlan rejtéllyé bonyolódik. Meginogtak a gyógy-módban, hátha természetellenes kúrát ajánlottak? — gondolták elrettenve s az élet legtöbbször csakugyan ellenük bizonyított: a magyarságot pillanatnyilag megmentették legnagyobb hibái s boldogtalanná tették a reformok. A rém nem lelki gyöngeség szerint szedte áldozatait, ellenkezőleg: rendszerint azokat szállta meg, akik legjobban hittek a nemzetben, nem a pesszimisták merültek meghasonlásba, hanem azok, akik erősebbnek tartották magukat megkínzott, remeteségbe vonult vagy örületbe hullt elődeiknél. így merült Ady is a nagy látomásba. Nagyon hirdette a halált, mert nagyon féltette tőle a magyart.

Halála óta sokat beszélnek magyar feltámadásról, újjáépítésről, belső megerősödéssről. Országos közkereseti társaság aknázza ki e szép szavakat. De idegünkben tovább borzong a félelem s azt mondja: semmire történt 1910 óta. Eltűntünk a háború és nemzetközi megalázás nyomait, ám egy tapodtat se közeledtünk azokhoz az ősi erőforrásokhoz, amiket Ady szinte őrzöngve próbált fölösni a biblia nyelvéből. Középosztályunk külsőleg erősebb, mint a háború előtt, máskülönben együtt süllyedtünk a világgal. Ennyi történt. És Ady félelme azt mondja, ez semmi.

Tőle örököltük a nemzethalál rémét, általa lettünk protestánsok is. Ez a nemzedék második öröksége. Egy durva szimbolika hol kipányvázott szárnyas lónak, hol szivárványos madárnak, hol álomjáró keleti királyfinak ábrázolja a költésze-

tét, amely egyedül a birkózó Jákobhoz hasonlít. Ne tévesszen meg a versciklusok címe, Adynak sohasem volt külön magyar, külön nagyvárosi-szocialista, külön erotikus, külön istenes költészete. Ilyen szépen kimért parcellákon csak a kiegyezéskori zsinóros dalmokok kertészkedtek. *Magyar* költészete a századforduló közállapotától egyenesen a prédikátorok nagy Sionjához menekül, a múlt egyszerre adja vissza a darabos, régi magyar nyelvet s a haragos protestáns Istent. *Nagyvárosi-szocialista* költészetét református kuruc nyelvre szabta, «A Szent Lélek Karavánja», a «Sípja Kégi Babonának» s «A Sión Hegy Alatt» egyetlen költői látomás. Adyt csak egyféle-képpen lehet vállalni, királysága nem osztható jó és gonosz tartományra, egyetlen sorát sem szabad mentegetni, ahogy ő sem kért kegyelmet, ha meg-megnyomta a szót. Sohasem lehetett félrevezetni vagy megtéveszteni, az újabban elhallgatott Ady versekben is bibliai szél zúg, az újpesti proletár is méltó a hit vallóhoz. Külön *Léda* költészete sincs: a nyomasztó csókok, a jeges csókpaloták fölött Isten ködképe lebeg. A megtévesztő versciklusokat válogatás nélkül átjárja a protestáns hév, Hágár szerelmi oltára a Sion-hegy tövében épült, a két kuruc Illés szekeren beszélget. Ady mindig vallásos verset írt, Németh László igazsággal nevezte egyetlen metafizikus költőnknek. És ha a halottak valaha visszajönnének e nyomorult földre, a vallásos költők értenék s szeretnék legjobban. Zrínyi és Kölcsey, kik Istentől fölváltva bosszút, meg irgalmat fohász-kodtak a magyarság fejére, Baudelaire, ki középkori büntudattal szállt a szerelmi alvilágba és a prédikátorok, kik Istenben — akárcsak Ady —

iszonyú fegyvertársukra ismertek. Magyar, szerelmi és istenes verseit egyaránt azok szeretnék legjobban, akik magyarságtudatukkal vagy erotikájukkal vallási vívódásba merültek.

A mai gyűlölködésben s abban a szervezett embervadászatban, amelyről még Adynak sem volt sejtelve, adjon erőt nekünk is roppant hatalmú, gyémántfegyverű Istene. Nehéz vallás a protestantizmus, de aki állja, könnyebben állja az életet is. Mi, akik fölfordulásban és világsötétben születvén, úgy látszik kard által halunk meg, eleve magunkra véve szegény Kuncz Aladár sírfeliratát: *pro gladio obtinuit mortem*, fohászkodjunk az egyetlen kardhoz, amelyhez folyamodni nem bűn. Ez a kard oszlatta el Ady lelkének barna gyászát is.

De a *nemzethalál rémén* s a *protestáns morálon* kívül Ady egy harmadik örökséget is hagyott ránk. Ez a boldogtalan, zilált, beteges ember nagyon szerette az életet. Sértődött, szikkadt, zárkózott nemzedék vagyunk, civilizációkról s nemzetekről szívesebben hisszük el a pusztulást, mint a fönnmaradást. Ennyiben tanítványai vagyunk. De Ady egyúttal az élet csodálatos törvénye előtt is hódolt: élni kell, el kell fogadni az élet bőségét. Túl könnyű feladat volna az Ady örökség felét vállalva, előkelően visszahúzódni a gondolatba, hogy hulló nemzet vagyunk! Egy határozott igenre még hulló nemzetet is megvált az élet. Ez a nemzedék, melyet az apák békebeli jókedve és gyanútlanága hosszú vérözön után joggal gyanakvóvá és pesszimistává tett, Adytól megtanulhatja, hogy sohasem lehetünk elég mohók az életre, soha sincs elég késő egy harsány igennel kitérni a nemzethalál elől. Rettegett a

magyar pusztulástól és görcsösen hitt az életben. És protestáns volt a szó anti-protestáns értelmében is, mert szenvedett a túl zord protestáns élet-érzéstől.

Mikor hetek előtt egy kedves fiú nehéz halálára készültem, az éjszaka rémei elől ismét a verseihez fordultam. Mindjárt az első a Jehovák Jehovájához szólt. Az Élethez. És ebben az órában, a kimérten közeledő halál hallatán ismét ráeszméltem legmélyebb valójára, az élet fényes katonájára, aki áhítattal s győzelemmel szól:

Mindenki szent, ki életet nyer,
mindenki fia és mindenki atyja
s átkozott, ki létjét siratja.

És egyformán szent minden élet,
magverő vagy rothadt, csirátlan semmi,
bűn az életet nem szeretni! .. .

EMESE ÁRVÁJA.

(Juhász Gyula emléke.)

Arany és Gyulai hagyatékórei a századforduló magyar szellemújulása ellen is fölszították azt a régi vérvádat, hogy az «általános emberi» kedvéért elhanyagolja a nemzeti hagyományt. Találóbbr lett volna nemzeti helyett provinciálist mondani, mert ami igazán nemzeti, egyúttal mindig emberi. De még a bírák széliébe helyezkedve is, az igazság éppen fordítva áll. A megvádolt nyugatosok sokkal magánosabb s gyökeresebb magyarok voltak, mint a megfontolt népballadapengető. Nyugati versformákban, nyugatos kísérletek ürügyén, európai-humanista síkra vetítve tulajdonképpen a *kuruc* ütött vissza a feudo-kapitalizmus labanc vagy ál-kuruc kegydíjasai ellen. A bírák: társadalmi tekintélyek, a nyugatosok: árva magyarok, a kesergő nótaszerzők: közméltóságok, a kozmopolita forradalmárok: magyar nyelv-búvárok, vidéki tanárok. A forradalom belső erőkből merített s jellemző, hogy a megvádolt sereg mindig magyar elődökhöz fohászkodott. Swinburne Baudelairenek áldozott, Mallarmé Poenak, Stefan George a francia szimbolistáknak, a magyar «nyugatosok» Berzsenyinek, Csonkainak. Mindig a magyar lázadt bennük:

Hoztál magaddal új dalt, mely az ősi
Örök verseknek örzi zengzetét . . .

mondja Juhász Gyula a fiatal Babitsról s az idézet mindnyájukra áll. De öregségükre a magyar láthatólag is kitört belőlük, egy emberöltő letepte a nyugati redőket. Ahogy az öregedő ember egyre többet gondol apjára, a forradalmárok lassan bezárkóztak szellemi elődeik: üldözött vagy elnémított magyar költők magányába. Ady alkonya a «Nótázó, vén bakák» fölött vörösük, Tóth Árpád pályája a honfoglaló lovast idéző «Aquincumi Korcsmában» végződik, Babits a «Hazám»-ban a földgömböt megkerülve visszaszáll az apai házra, Juhász Gyula a *rohateci* morva Máriától a poros *tápai* feszülethez ballag, Kosztolányi az «Életre-Halálra» sikolyával Kelettől búcsúzik. Egybeolvasva olyan az öt vers, mint egy halálsejtelmes, zaklatott, nemzet-búcsúztató Kölcsey-óda. Közülük Juhász Gyuláról teljesen lefoszlott a szép köntös, az út nehezebbik, második felén már csak szonettekbe zárt magyar arcképek és szegedi zselléárnyak kísérték el.

Semmije sem volt. Várad kivételével java éveit határállomásokon morzsolgatta, a műveltség szentélyeit csak álmában látta. Minden kultúrnélk látomássá tisztult, megszabadult a valóság véletleneitől. De a melegétől is. Párizs olyan szép volt, amilyen csak Máramarosszigetről nézve lehetett:

Kegyes atyáknál öreg iskolában
magyart, latint oktattam itten én,
Párizs felé szállt akkor ifjú vágyam,
fiatalságom ódon szigetén ...

és Athén olyan sugárzó, amilyennek csak a kárpátalji Szakolcán képzelik. Meg lehet fagyni efféle álmok tövében. A «végek»-en élt, földrajzi-

lag, anyagilag egyaránt. Ami másnak úti emlék,
neki örök fájdalom:

Vár Várad, Pest, induljatok,
vár Párizs és Abádszalók!

intett a vonatoknak pokoli öngúnnyal. Az élet
mindent megtagadott tőle, kietlen, kopár magá-
nyában a futó vágy is az elérhetetlent ostromolta.
Papnak készült, szeplőtlen papnövendék álmai
később a világi szépségekhez pártoltak. De az élet
később is szerzetesi szegénységre kárhoztatta s
bűnbeejtőit: a pogány-világi szépségeket elér-
hetetlen álmokká finomítva szerette, akárcsak
Máriát.

A végeken élt, ami annyit is jelent, hogy közel
a végtelenhez. Magyar költők közül ő tér vissza
legtöbbször e szóra. Egyformán szereti alanynak,
jelzőnek, határozónak, néha egyenesen hozzá
versel. A kedvenc rím: lelki kulcs, Swinburne
talasszális vonzalmát például minduntalan el-
árulja a sorvégeken kicsendülő «tenger». Juhász
Gyula a versek utórezgését legszívesebben a
«végtelen» szó lankadó, lágy ütemére bízta. Ez a
végtelen egyszerre katolikus és magyar s öreg-
ségére mind gyakrabban kísérti. Katolikus, mert
örök benne a béke, szent Ágoston lelke telíti,
de magyar is, hasonlít ahhoz a mennyhez, amely
a tiszai táj fölött nyílik. Úgy vágyott bele, mint
egy szerzetes, úgy ismerte, mint egy pásztor-
legény. Minduntalan fölvilan az áhított mennybe
menetel képe, «ha majd az égi mezőkre megyek»,
«a felhők útján szállók víg egeknek», «elindulok
szebb fényű csillagokba», «mint égbe lejt a halkuló
madárdal», «akinek útja végtelenbe mélyül» —

írja s szinte természetes, hogy tőle való a gyönyörű pünkösdi vers egy tétovázó Krisztusról:

Oly szelíden tündökölt a menny még
s oly szédítőnek tűnt a végtelenség.

Folyton lenézett, búcsút mondvá halkan
és fájó szívvel szállt a szűz magasban.

S a ragyogó azúron át a lelke
a Genezáret kékségét kereste ...

Ez a bibliai kép egyúttal önvallomás. Vágyott a végtelenbe, de keresztény halálvágya s magyar keserősége közt hányódva vissza-visszaszólította két öröm: a szépség és a magyar táj. A szépség abban a túlfinomult, imádandó, «parnassien» formában, ahogy csak a századfordulón szerették Londonban, Párizsban, Münchenben, Pesten, Szabadkán vagy Fogarason; a magyar táj, ahogy gyerekkorában az alsó Tiszánál megszerette.

Papnövendék emlék (és bűntudat), magyar szegénység s e vérré vált szépségimádat szóaltatták meg egy életen át. De a szépségimádat két évtizeden át apad, a végén már csak a keserű magyaré, meg a keresztény bűntudaté a szó. Kissé-tanáros szépségszerelme, parnassien könyvélménye nem állta ki a végek zimankós szelét. De miközben elapadt, meg is tisztult, valósággal szomorodó kereszténységéhez nemesedett. Az első szépségsszomjas verseket még a gondtalan bölcsész költi, sok bennük a fiatalos öntetszelgés, itt-ott túlteng a filológus emlék. Ám a későbbiek-ről a szellemi-testi nélkülözés leszaggatta a stíláris fényűzést. Pár év múlva ez a megtisztult szerelem is elsorvadt, megmaradt a magyar költő,

kis-magyar tájakat festve, testvérbánattal a tiszai magyarok közt.

Aki egy életen át a végtelenbe készül, védtelen a földi szerelemben. Csak az ízlik belőle, ami hasonlít a végtelen vágyához. Juhász Gyula Váradon találkozott Annával.

Nem volt elérhetetlen asszony, mégis azzá tette. Ez a szerelem a testetlenítés csodája: rögtön reménytelenül szeretett bele. A nőnek nincs sok szerepe az efféle szenvedélyben, nem áld és nem ront, akaratlanul ihleti a vágyat, amely csak ürügyet keres a fájdalomra. Juhász Gyula valószínűleg alkatilag is aszkéta volt; fáradt fajta, egy tüdőbajos távirász nélkülfő fia-Annában a túlvilág visszfényét kereste, beteljesedés helyett az emléket:

Milyen volt szökesége, nem tudom már,
de azt tudom, hogy szökék a mezők,
ha dús kalással jó a sárguló nyár
s e szökeségben újra érzem őt.

Mily en volt szeme kékje, nem tudom mér,
de ha kinyílnak ősszel az egek,
a szeptemberi bágyadt búcsúzóznál
szeme színére visszarévedek.

Milyen volt hangja selyme, sem tudom már,
de tavaszodván, ha sóhajt a rét,
úgy érzem, Anna meleg szava szól át
egy tavaszból, mely messze, mint az ég.

Ez a messzi tavasz Váradon virágzott. Nem Pesten: *itt* szabadult meg egy időre a kisvárostól. Egyetlen boldog életszakát köszönhetette neki. Mindössze pár évig élt Váradon, itt érte a «Holnap» kör költői fegyverkezése, a készülő hon-

foglalás. Egy nemzedék költői bódulattal a vidéki valóság fölé emelt egy magyar várost; papok, megyei urak, szabadkőműves zsidók fölött boros barátságba s forradalmi hévbe forrt össze. De a szenvedély örök lengésével költői ujjongásuk minduntalan átváltott a politikai haragba: a nyelvújító fiatalság egy demokratikus Magyarországért is lobogott. 1908-ban jelenik meg első gyűjteménykötetük, a «Holnap». Hiábavaló nagy ábrándok esztendeje ez, akárcsak 1790, 1847 vagy 1984. Egyik tehetetlenségbe fúl, másikra pusztító vihar jön. Vihar vitte el az 1908-as izgalmat is. De mire megjött, Juhász Gyula már a végeken rostokolt.

1917-ben végképp visszatért szülővárosába, Szegedre. Itt érte az összeomlás, a hivatalvesztés, itt találkozott testetöltött egykori eszményképével is. Franciaországgal. Francia megszállók közt, francia nyelvű lapocskájában verekedett azért a nemzetért, amely szerelmes fiától szennyes ürügyei elvette a kenyeret. Nyugateurópa és Magyarország egyszerre, egyformán arculütötték. Nem porolt; a régi búsulással, de már a régi esztétikai vigasz nélkül koldus magyarjai mellé hevert a Tiszaparra. A rohateci morva Mária költője a magyar Miasszonyunkhoz fordul:

S jöttem én is, e szomorú öltő
bús magyarja, hű zarándoka,
mit adhatnék, csüggedt, árva költő:
e dalt hozom, mint könnyét a felhő,
Te feketén is vigaszt derengő
Magyarok Asszonya!

A hangja feltűnően érdes, az egykori stilizált katolicizmus most a pusztai pogányságot súrolja.

Mivelhogy visszaköltözött közékük, tudja, hogy milyen keresztények. Imádkozó magyarjai félig áhítatos cselédek, félig sunyi besenyők, a volt papnövendék hirtelen visszaemlékszik a varázsszavakra, a koldushoz húz, mint Lőrinc barát. Önarcképét se romai gemmára képzele többé, mint a finomodó első szonettek idején, «a magad cigányát lásd bennem, ó magyar», énekle mélyebb önismerettel. A magyar témakör kibővül, a Tisza állandó szólam s állandó szólam a szegénység, amelyet zsellér ösztönnel II. József bécsi szobrának panaszol föl.

Azelőtt is vissza-visszanézett a régi magyarokra, most tépelődő, tragikus példaképeit sorban megidézi, legszebben talán az öreg Arany Jánost. De szellemi ősei mögött a nép ősei is föltűnnek, a Tisza—Maros szög táji és népi hatása alatt be-bejár hozzá a pusztai magyar múlt; besenyős ízű katolikus verseivel egyidőben az elsüllyedt pogányság bösei, Emese fiai is áthúznak a költészetén.

Fél emberöltővel megelőzte a «népi arcvonalt»-at a *hamisítatlan* Adyval ő a legnagyobb előfutárunk s beárnyékoló mesterük. Még a «Nótázó, vén bakák» párját is megírta a szegedi bakák emlékére írt «Negyvennyolcasok» című versében:

Mind csöndben szunnyad s álmát álmodja a holt ott
— (elfáradt gyermek mostoha anyja ölén) —
hűs Tisza partjáról, hol a szürke füzes szomorún leng,
nagy jegenyék dala zsong, szőke akác mosolyog.
Hol Dugonics busong, Dankó muzsikál és méla
darvadozik anyaföld csöndes eresze alatt.

(Tömörkény)

Hol kis házak előtt, ha vasárnap alkonya bámul,
ülnek a jó öregek, égnek a makrapipák

s várnak a szép eladók pötykén kivirulva az ablak
 százszorszépei közt és violái mögött,
 s várnak néma sötét sorban, síró szemmel feketében
 fájdalmas szüzek és bánatos édesanyák.
 Véres idők terhét hordozza borongva, lemondva
 e sereg és neki már mit hoz a vak diadal?
 Kedveseik vérén váltságot nyert Magyarország
 s szörnyű dicsőségük fénye ragyog Szegeden . . .

De a háborús vértanúk nyomában — akár-
 csak Adynál — Dózsa árnya is fölrémlik:

Hej, a sírok egyre nőnek
 szőnyegén a temetőnek,
 elhervadnak mind a rózsák
 őskertedben, Magyarország.

Ö de néha éjten-éjjel,
 mikor csak a kakas éber,
 kigyúl egy láng, mint az őrszem,
 a szegedi temetőben!

Nézi más láng lobogását,
 földi tüzek égi másat,
 vár egy napot fölkelőben,
 régi magyar temetőben!

Amit a népi arcvonal ma országszerte kutat,
 Juhász Gyula tizenöt évvel hamarabb átélte a
 szegedi tanyák közt.

Petőfi Zoltánka szobájában lakott, elvadult
 emberiszonyatban. Az öngyilkosság megszokott
 mozdulata lett. Hanyagul verselt, jelzői ellompo-
 sodtak, rímei elfáradtak. De annyira költő volt,
 hogy a legfáradtabb szó is arannyá vált az érin-
 tésétől. Utolsó korszakában már-már az öreg
 Vörösmarty hangjára talált:

A szép szó pusztába kiált hiába,
károg a varjú, vijjog a vihar:
betakarózom vad dalaival!

Így közelgett lassan a vég. Alkati mélabúja alattomosan a téboly felé taszította, az élet aztán megtette a többi. Barátja, Gulácsy Lajos, az őrült festő járt előtte s mutatta az utat. A szülőváros magához ölelte, szerették, ápolták. De a mirigyek, idegek, agysejtek, az örök főfájás gonosz munkája ellen semmit sem tehettek. Ült Petőfi Zoltánka szobájában és sírt. Fiatalok, még itt vagyok! sikoltotta utolsó verskötetében. Fölsöleges jajkiáltás volt, a fiatalok sohasem felejtették el.

TÁJ

S e szigetnek egy szögében,
Mint egy Rousseau Ermenonvillében,
Ember és polgár leszek ...

Csokonai.

BUDAPEST IDEGEN SZEMMEL.

Léggör és hőforrás.

Magyarország délnyugati szöglete mediterrán táj, az alföldi tél olyan, mint Délororszáragé. Ez a két véglet találkozik Budapest jellemében. Jelképesen szólva félig a latin Alpok alatt, félig az orosz füves síkságon fekszik. Kelet és Nyugat közt él, nem Észak és Dél közt.

Minden országnak van egy északi, meg egy déli szívverése, amely független a délkörtől. Lyon északibb város Liégenél, Marseilles délibb Torino-nál, írja Sforza gróf, aki ezt a minden világtájra találó földrajzi képtelenséget észrevette. De akár az északi, akár a déli jellem erősebb, egyik sem veszti el a közös nemzeti s azonfelül a közös nyugateurópai bélyeget. Van olaszos német és németes latin város, Salzburg például jobban hasonlít' egy venetoi városkához, mint Innsbruckhoz, Bouen Hamburghoz, mint Nimeshez. De valamennyi *csak* Európában van.

Budapest másfajta város. Nem olaszos, nem franciás, nem németes. Nagyobb ellentéteket egyesít. Félig keleti, félig nyugati. Az idegen egyik nap azt hiszi, Bécsben van, másnap egy levantei városra ébred. Titokzatos érzés, de hamar rá lehet jönni a nyitjára.

Mert e titok már alig titok, mihelyt meg-

tudja, hogy Budapest száz-százhusz év előtt csak nagyvásárkor húzott a két világtáj felé, egyébként bécsi külkerületnek is beillett. Szóval németes volt. Ez a német város az utolsó században felduzzadt, befogadta a dzsentrit, a parasztot, a zsidót. Mindegyik a keleti színét fokozta s ma Budapest folyton úgy fest, mint a régi német Pest a József-napi vásárkor két hétig. Mivel azonban a magyar ember nomád, városellenes hajlama mellett mindig Nyugatra tekintett, a németektől visszaszerzett várost egyszersmind nyugatíva tette. Azzal tehát, hogy Budapest visszamagyarosodott, jelleme is meghasadt: a visszafoglalok *természete* keletire változtatta, *becsvágya* közelebb tolta Párizshoz. A németes városkából kelet-nyugati város lett, ezért ébred az utas hol egy ismerős fehér, hol egy ismeretlen bennszülött negyedben.

Ez a jellemváltozás a századfordulóig befejeződött. Városi kényelem igazi urbanitás nélkül, nagyvárosi fellépés polgári öntudat nélkül lépten-nyomon figyelmeztetik az akkori utast a mediterrán műveltség s az orosz sztyepe versengő vonzerejére. A verseny azonban nem tartott örökké. Ha Budapest kitartott volna a századvégi komoly iparosodásnál, előbb-utóbb nyugateurópaivá urbanizálódik, keleti csillogása kifakul, a túlélénk, túlrikító város egyenletes nyugati légkörhöz szelődül. Csakhogy Budapest a háború után szó szoros értelmében visszatért az első, őskori telephez. A hévízhez. Fürdőváros és nemzetközi szórakozóhely lett. A rideg városiasodás abbamaradt, Budapest ma exotikusabb, mint a háború előtt. Amin egyaránt lehet örülni, megbánkódni.

Képzeljének el egy világvárost, mely utast, bennszülöttet egyformán egy hóforrásra, egy csónakra s egy olajjal öntözött, fenyves nyaralóhelyre emlékezteti. Fő évadja a kánikula. A tavasz rövid, szeszélyes, hideg; május végén kitör a hőség s szent István napig tompok Augusztus végére minden levél sárga, a meleg egy kiaszott városból vonul el. A sárga levél megmarad a bennszülötteknek, az idegen már nem várja be az őszi avart. Más gyógyhelyen sem!

A gyógyhely az európai művelődés legédeesebb fejezete: minden pohár forrásvíz egy nagy gondolatot ébreszt. Az öregedő, kényelmes, beteg ember többet gondolkozik, mint a fiatal, mozgékony; a rozoga test jobb hajlék a szellemnek, mint a hibátlan. Goethe elképzelhetetlen a cseh fürdők nélkül, a György-kori angol irodalom Bath s a tizennyolcadik század a csúz nélkül. Ez a tizennyolcadik századi városiasán bukolikus, fényűzőn természetimádó, nagyvilágin testápoló fürdőélet újult ki egy európai fővárosban; rosszkedvű világrészünkből a budapesti melegforrásokhoz gyűl a gondtalanság vagy legalább is a lát-szata.

«Budapestnek nincs műemléke, elpusztította a török, nincs műkincse, elvette a Habsburg» — írja egy francia megfigyelő. Alig túloz. A velencei koloristáktól, a bécsi Breugelektől, a prágai gótikától jövet az idegen a budapesti *légkörre* kíváncsi. Ez a pontatlan szó fedi legjobban a hasonlóképpen pontatlan tüneményt, amit az idegen keres, szeret s megjegyez. A konyha, a sport s a budai hegykoszorú csak járulék. A légkör kell. Az a láthatatlan, villamos burok, amit franciául «halo»-nak mondanék s a világért sem

«atmosphère»-nek. Az a légkör, amit fél-levantei, fél-nyugati jellemének s az évmilliók óta buzgó hőforrásoknak köszönhet.

Érzi is mindenütt, de legjobban a Szigeten. Itt a leghízelgőbb. Piazza alatt Velencében mindig a szent Márk teret értik, Sziget alatt sok dunai társa közül a Margitszigetet. Két északi városrész közt fekszik s akárcsak a Cité, nemzeti királyságunk kedves emlékeit őrzi. Itt volt domonkos apátnő egy magyar királykisasszony, a zárda romjai ma is a fák közt bujkálnak. A pestiek sokáig csak e romokért jártak a vadregényes helyre, költőn, újságírón s más nagyvárosi Robinsonon kívül éjjelre mindenki megszökött róla. Hol a Duna, hol a szűnyogok szállták meg. Szép volt, kócos volt, fogyott, nőtt, a víz tetszése szerint.

Ma kétszer akkora, mint a költők korában, a Duna alázatosan megkerüli, a szűnyogok elhagyták. Mialatt Budapest egyik pályaudvara elsorvadt, őt megtoldották, jeléül, hogy Budapest ma egy csonka ország fővárosa, de a félvilág nyaralója. A kócos kislányt kivették a víz kezéből, ami természeti csoda volt, ma emberi mestermű. Itt derült ki, hogy a magyar jobb kertész, mint az angol, ügyesebb szépész, mint Hollywood; E sorok írója nagyon szereti a firenzei rózsát, a tourainei galagonyabokrot s a délangol szegfűt, de a szigeti árvácskát imádja! Nézzék meg egyszer, önök is így járnak.

Ha valaha megfordulnak Budapesten, kerüljék körbe a Szigetet. Egyik partjáról Pest látható. Síma, színes, új házak, gőzmalmok, gyárak. A túlsó part Budára néz. Szelíd dombokra, fürdőkre, falusi templomokra. Csak a vonatablak játszik így az utassal, két kézre kétféle tájat kínálva.

Két világ a városban, két táj a szigetről! írtam már, hogy e varázusra csak egy szó van. *Léggör*. Ezt adjuk az idegennek, ezt szoktuk meg halálosan.

A pesti ember.

A pesti ember sokféle. Idegenek úgy találják, hogy sápadt, élénk és túlóltózott. Valószínűleg másra is illik ez a leírás, a pestire mindenképp. Kevert nép, a mongoltól a nordikusig, a negroidtól az alpinig minden fajra, faj - keresztezésre akad példa. Ebben a zűrzavarban csak halovány arcszínük közös. Budapest környéke homoktenger, sose téved ide tengeri szél, lehet, ettől halovány a pesti.

Élénk, de nem latinosan. Inkább izgatott, fegyelmezetlen, ingerült. Élénk emberek nyájassak egymáshoz, a pesti barátságtalan. Utcán, vilamoson, hivatalban árulja el, hogy civilizálatlanabb, mint a heves déli. Jövevény, összesodort nép, nincs polgári önfegyelme, lokálpatrióta méltósága, jó szava a másikhöz. A bevándorlók hagyományt, szokást, előítéletet hoztak magukkal, sokféle rokonérzésük s ellenszenvük ötven-hatvan év alatt sem simult közös hagyománnyá. Pestinek, benfentesnek kell lenni, hogy az ember tudja: milyen gyanakvók, irigyek, kárörvendők. Ingerük egymást. Az idegen azt hiszi, élénkek.

Miután nincs lokálpatrióta önértetük, hiányoznak a polgári erényeik. A pesti sokat dolgozik, már csak a roppant szegénység miatt is. De a nehezen jött pénz könnyen elszalad. Erején felül öltözik, erején felül szórakozik. Budapest szegény város, tehát a nagy estélyeken jóval kevesebb valódi fényűzés csillog, mint Londonban

vagy Párizsban. De a kistisztviselő pontosan úgy öltözik, mint a bankvezér, évek óta egy boltban veszik a nyakkendőt. Nem szeret fölkelni a fehér asztaltól, a kisvendéglők később ürülnek, mint külföldön. Aki csak kicsit ismeri Budapestet, tudja, milyen fontos intézmény a három deci kimerített bor. Sokáig ringat abba a hiszembe, hogy az első, legfeljebb a második mérésből futja. A pincér ugyanis elviszi az üres üveget, az asztalon mindig három deci áll. Így lehet csöndes önámítással, takarékosan három litert inni.

Erején felül költ színházra, aránytalanul sok színházat tart el. A színész, színésznő nevezetesség, magánéletét körülcámcsojják, aláírására vádásznak. Köztudomású, hogy az utolsó húsz esztendőben Budapest adta külföldnek a legtöbb darabot, színészt, énekest, bécsi rossznyelvek szerint osztrák író budapesti színháznál kopog, ha színre akar kerülni, mert a bécsi színpad a magyaroké. A pesti minden fölbukkanó színházi nagyságban álnevű honfitársat szimatol, páratlan leleménnyel visszamagyarosítja az angol, spanyol, orosz nevet, «a papája kártyamosó volt Újpestem) — mondja beavatva. Színésznek lenni olyan társadalmi rang Pesten, mint Párisban az hőmmé de lettres.

De legtöbbet kávéházra költ. A kávéház Bécsből származott Budapestre s az idegen azt hiszi, Bécs a kávéváros. Holott távol sem olyan jellemző rá, mint a magyar fővárosra. A bennlakó itt levelez, itt sakkozik, itt kártyázik, patika helyett itt vesz aszpirint, itt ismerkedik, itt szakít, itt nyaral, itt beszél meg a bankrablást s természetesen összeesküvésre is legalkalmasabb a kávéház. Politikai múltja van, mint a velencei Flórian-

nak, irodalmi, mint a Procopenak. Budapest az egyetlen város, ahol a híres törzsvendégeknek márvány emlékművet emelnek.

Külföldinek is föltűnt, hogy a pesti szenvedélyes újságolvasó. Kevés lapot vásárol, inkább beül a kávéházba, elolvassa a kedvenc lapját s azt is, amit legjobban utál, elolvass minden politikai beszédet, pletykát, színházi hírt, novellát, van, aki a Times és Observer keresztretjvényeit is a kávéházban fejt. «Őrizze a helyeim — szól a tréfabeli pesti három-négy órai újságolvasás után a pincérre — «csak hazaszaladok kávézni!*

Ebben a kávéházban él a pesti ember legrégibb s egyetlen barátja, a pincér. A tolakodó városban ő a megtestesült tartózkodás, e hűtlen népben a testetöltött hűség. Türelmes, udvarias, az izgatott, hisztérikus pesti ember legjobb belgyógyásza. Kiszolgáló, hírhordó, életbölc, emlékiró. Elmélázva áll az asztal mellett, mesél a múltból, halott politikusokról, költőkről, színészekről, forradalmárokról, egész memoárirodalmat pótol. Hirtelen egy tűzoltókocsi vagy a mentő sívít el, abbahagyja a mesét, kiszalad, megmondja, merre van tűz, hol gázoltak. Vadidegen urat hívnak a telefonhoz, megtalálja. Fölsegíti a kabátot, kikísér a temetőbe. Meggyógyítja a gyomorrontást, kisegít a pillanatnyi pénzzavarból. Irodalmi bíró, mint Moliére szobalánya, irodalmi figura, mint Arlecchino. Alig van magyar költő, aki meg ne örökítette volna. Egyiküktől kölcsönzőm a következő történetet, a pesti pincér remek arcképét.

A vendég elefánttalpat kér. Azonnal! kiáltja a pincér s rohan a fogásért. Pár pillanat múlva visszajön, fájdalom, nem adhatok, mondja le-

törten. Micsoda, nincs elefánttalp? hördül fel a vendég, micsoda szemét hely! Elefánt volna, feleli szelíden, de a főnök úr nem engedi, hogy ilyen kis rendelésért levágjuk.

Fehér asztal, színház, kávéház, jó ruha a pesti ember apró kísértései, miattuk költ mindig egy kicsit erején felül. «Ha én úgy élhetnék, ahogy élek!» — sóhajt, a maga kárán is mulatva. Gúnyos és öngúnyoló, ezt a kétélű döfést a zsidóktól tanulta. Valószínűleg az is zsidó hatás, hogy legszívesebben önön eszén is túljárna, annyira röstell a hiszékenységet. Inkább tíz igazságban, száz szentségben kétkedik, semhogy tizenegyszer vagy százegyedszer fölültessék. Elviselhetetlenül hiú az eszére, egy londoni, párizsi vagy new-yorki ember naív vidéki plébános a kiábrándult *a* benfentes pestihez képest. Amivel különben nincs mit dicsekedni.

A lélek vegyelemzői tudják s ha jól emlékszem, Stendhal is ír róla, hogy a cinikus ember könnyebben ellágyul, mint a mélyérzésű. Szenvedély és érzelmesség elképzelhetetlen együtt, spleen és érzelmesség annál inkább. A pestiek ilyen áldott rossz emberek. Marakodnak, de boldogtalanok egymás nélkül. A tengerentúlról is rosszmájú városukra sandítanak, a világhíres író attól reszket, hogy a zúgszerkesztő megleckézteti. Mert a pesti pénz, állás, siker nélkül is görcsösen ellentmond a világsikernek, okosabb, mint két világrész, nem lehet egy kis lángésszel rászedni. Ül a kávéházban, szegényen, beképzelten, félelmesen. Párizsba szakadt világhíres barátjáról beszél, mondanom se kell, hogy fitymálón. Teheti, mert a párizsi barát ebben a pillanatban egy tízszobás villában remeg, izzad, Veronált vacsorá-

zik, ezer kilométerről delejesen érzi, hogy Budapesten szapulják.

De ha zsarnok, könnyelmű s fényűző, rettenetesen megdolgozik érte. A magántisztviselő, az ipari és kereskedelmi alkalmazott védtelenebb, mint külföldön. Fejenkénti átlagkeresete ijesztően kicsi, a jólöltözött úrhatnám pestiek nyolctizede nyugateurópai mértékkel mérve proletár. Ezek a titkos proletárok töltik meg a fürdőket, éttermeket, tánchelyeket, köztük gondtalan az idegen. Olyan gondtalan, mint a boldogok szigetén.

Egy elvont pestit rajzoltam meg. Csak anyyira hasonlít az eredetihez, mint a mintarajz egy szabálytalan remekműhöz. Az igazi pesti különbség más, mint a kép, de talán felismerik róla. Bécsi ember nem venné magára. A pesti magára veszi s tiltakozik ellene. Te csak pestinek rajzolsz, szól szemrehányón a hátam mögött s én magyar vagyok. Egy töltésen élek, Budapest a neve, de engem is a tenger vetett ki. A magyar néptenger.

Budapest csakugyan közelebb van a faluhoz, mint más nyugati város. Az ország ipari termelése többet ér, mint a mezőgazdasági, de annyi évszázadig táplálta a birodalmat s volt Európa marhaszállítója, hogy a pesti ember változatlanul búzában s állatban gondolkodik. Akkor is, ha apja, nagyapja idevaló. Ez a faluközei mindennapi beszédén érzik legjobban, mindenesetre jobban, mint a gyári népművészetén. «Idén sok az eső» — mondja egy villamosutas. «Az jó a kapásnak» — feleli a másik. «Jó, ha hamar eláll» — helyesbít az első. Mind szakértő! Igen sok franciának van kis földje, tanyája, mégsem gondolkodik falusiasán. A pesti csak szeretne házat, földet, de mind szakértő gazdasági dolgokban. «Gyuri, ne

mozogj, mert megpofozlak!» — mordul a kocsis a türelmetlen igásra. Falusi hang, emberi beszéd az állattal. Arra megy egy hivatalnok, hallja s ráragad. A nomád ösztön még mindig harapja a zablát, a magyar még mindig újdonsült városlakó. Évszázadokkal maradt el a nyugati urbanizmustól.

Századok legendája.

Újak a házak, újak az emberek. De a város régi. Európában vagyunk, itt az új is történelmi emlékek alatt roskad.

Aki körülrepüli Budapestet, már az eredetébe lát. Szárazföldről nézve a Duna mindenütt egyforma széles, levegőből tekintve a két város közt nagyon összeszűkül. Keletről, nyugatról jövet az utas a Gellérthegy lábánál kel át rajta. Itt a legkeskenyebb, itt a réve. A mocsaras Alföldről egy száraz dombhát húzódik a pesti révig, a budai révtől két kényelmes völgy nyílik jobbkézt Bécsre, balkézt Itáliára. Aki szárazföldön jön Bizáncból nyugatra (vagy fordítva), nem kerülheti el ezt a szűkületet. Ismerik már a történelem előtt is, a nagy szarmát síkság karavánútja a Földközi Tenger felé menet itt lépte át a kor legnagyobb természeti akadályát.

Csak természetes, hogy a romaiak a révet hídfővé erősítik. Aquincumnak hívják a katonavárost, Brigetio s Carnuntum mellett ez a legfontosabb szállásuk a középső Duna-limesen. Az olasz király Budapesten járva, kiment a romjaihoz. «Látszik, hogy provincia voltatok» — mutatott nevetve egy korabeli felírásra — «hibás a szövege». Valószínűleg a kivezényelt romai is így gondolkozott. Ami nekünk nagy emlék, az egy-

kori cívís romanusnak szomorú kisvároska, afféle határmenti büntetőállomás. Legfeljebb a hévizek vigasztalják, mert azok már őt is kiszolgálják. A hajdani hódítás emléke máig eleven nyelvemlék, Budapest egyik kedvenc csónakikötőjét, a vízisportok főhadiszállását «romai part»-nak hívják. Kár, hogy e helynéven s a lapidariumon kívül nincs más emlékün. Pedig mennyire örülnénk egy latin kisebbségnek! Volna, akivel Vergiliusról csevegnénk.

Az összeomlás után ez a rév is a pusztulás és pusztítás útja. Itt úsztat át a keleti gót, a hún, a longobárd. Ma megszelídülve a Nemzeti Múzeum régiségtárában laknak.

A magyarok alatt újrakezdődik a város története. Budapest akkor három helységből áll, Óbudából, mely sokáig az anyakirálynék udvara, Budából s Pestből. Buda védhetőbb, tehát ő virul föl elsőnek. Már körülbelül egy százada jómódú kereskedőváros, mikor udvari székhely, akkori fogalmak szerint az ország fővárosa iesz. Egy Anjou vérből való király adja ezt a rangot.

Igazi fényét, első ragyogását azonban egy német-romai császárnak köszöni. Luxemburgi Zsigmond — ahogy ma mondanák — megsejtette a közeledő kapitalizmust. Nagyapja francia hűbéres lovagként esett el, ő már a városoknak udvarol. Tudja, hol a pénz. Város és császár jó üzletfelek: egyik ad pénzt, másik jogot. Buda is ilyen szerencsés üzletfél. A bolyongó, költekező, hatalmas uralkodó aki egy személyben német császár, magyar és cseh király — itt találkozik a követekkel s néhány fejedelemtársával. A *nemzetközi találkozóhely* a *nemzeti székvárosnak* is használ: hullat a fényéből. Zsigmond közép-

európai uralkodó, de franciás műveltségű ember: franciákkal építteti a nemzetközi vendégjáráshoz méltó «friss» palotát. Arról is szó van, hogy a Dunára köhíd kerül. Egy francia utazó a Szentföldről jövet látja s leírja ezt a pompás palotát, Pesten szőnyegszövő honfitársaival is találkozik. Ha nem jön a török, a két dunai város ma Prágához hasonlítana.

Néhány évtized múlva ugyancsak latin, ezúttal olasz-latin műveltség ékesíti Budát. Nyugaton még tart a gótikus naplemente, Mátyás udvara már humanista szállás. Ez a vérmes, lángeszű király XI. Lajos kortársa a központosításban, de előtte jár olaszimádatban. Olasz tudósokat, nyelvészeket, költőket, művészeket, nyomdászokat vendégel, megrendelése elárasztják Itáliát, megszólalásig hasonlít egy közepolasz zsarnokra, csak nagyobb méretű. Buda azóta sem volt olyan szép. Ha nem jön a török, ma Urbinohoz hasonlítana.

A török gondoskodott, hogy egyikhez se hasonlítson. Eleste után a határszéli Pozsony lesz ideiglenes főváros. A helyettesítés kissé elnyúlik: Buda és Pest csak háromszáz év alatt szerzi vissza az 1541-es megszálláskor elvesztett rangjait.

Gazdagság, műveltség, politika mind elhagyják. A török alig pusztít, de mindent veszni hagy. Ma azt mondanók: világnézetből. Válsága tiltja a világi fényűzést; a palotákat, műkincseket, kódexeket Mohamed kárhoztatja csöndes romlásra, nem a katonák. A germán-latin hatás alatt megszépült budai székhely valósággal áttelepül Ázsiába. Brassó, a messzi-messzi keleti határon — de tovább is magyar kézen — közelebb marad nyugathoz, mint Zsigmond s Mátyás

városa. Százötven év múlva a véres visszavétel a romjait is letarolja. Budát és Pestet újra kell alapítani, a mai város története 1686-ban kezdődik.

Egy többnyelvű magyar várost veszítettünk el, a Habsburgok idegen várost alapítanak a helyén. Eleinte magyar nem is költözhetik Budára. A tizennyolcadik század eleje óta ismét «caput sive metropolis regni», de az írott rang lassan válik valósággá. Lassan, de következetesen. A békés, «kertész» század őt is magához téríti, régi veszedelmeiből csak a pestis marad meg. Az is ritkul. Németek a törzslakók, német a katonai parancsnok, jezsuiták a gyóntatók, övük a legszebb templom fenn a Várban s lemi a hegylábnál. A magyarság csak évszázados harccal szerzi vissza s a protestánsok csak hosszú harc után költözhetnek be.

A fővárosi rang visszaszerzése a tizennyolcadik század huszas éveiben kezdődik. Országos főbíróságunk, a királyi Curia, Pestre költözik. A hetvenes években Budára kerül az egyetem, a nyolcvanas években a Helytartótanács és a Kamara, szóval az akkori minisztériumok. De hova helyeznek el ennyi hivatalt? Voltaire korában vagyunk, könnyű a felelet. A feloszlatott jezsuita, ferences és klarissza rendházakba. Aminthogy az első állandó budai színház is egy kiürített kolostorba költözik. Nagyot fordult a világ a századkezdet óta, enciklopedista szellem kísért a Duna fölött. Nem sokáig. Ma is *Vérmezőnek* hívják azt a budai rétet, ahol a francia forradalom híveit lenyakagták.

Hat évtized leforgása alatt a két város — Óbuda közben földesúri faluvá süllyedt — ismét

közigazgatási és tanügyi központ. Buda változatlanul rangelső, itt székelnek a főhivatalok, körük telepednek a méltóságok. Hűbéres országban még a király személye, abszolút államban már a főhivatal is magához húzza az urakat. Ekkor változik át a várbeli ghetto mágnásfertyálya.

A hosszú béke a kereskedelmet is visszaesábítja. Pest országos vásárain cserélik ki a magyar marhát, lovat, gyapjút, bőrt, bort, viaszt, bécsi, morva, cseh árura. Védtelen gyarmat voltunk ebben az időben, akár a búzaszállító Kanada 1840-ig vagy a gyapjútermelő Ausztrália 1901-ig. Az erőszakos birodalmi munkamegosztás belső kivitele és behozatala aztán a pesti vásáron bonyolódik le.

Ma óriási park áll a volt vásártéren, de a környék változatlanul kereskedőnegyed, még látható is egy-két öreg ház a közelben, amely majorsági udvarára akárhány gyapjas vagy bőrös szekeret befogadott. Itt a posztósok utcája is, némelyik cég a pesti nagyvásárok óta vásárol ugyanattól a cseh gyártól. Forradalmak, háborúk vonultak el az üzletfelek fölött, kimérten udvarias, német levelezésük ellenállt a történelemnek, túlélte a Habsburgokat. Ez a német kereskedelmi levelezés a legszívósabb monarchikus örökség. Ugyan melyik császár gondolta volna?

Buda és Pest a tizenkilencedik század elején ismét közigazgatási, tanügyi és gazdasági központ, három rangfokozatot tehát visszaszerzett. Van arisztokráciája s hivatalnok nemessége a budai Várban, német polgára mindkét városban, görögje, zsidója Pesten. Az irodalom a harmincas években megteszi irodalmi, két lángeszű államférfi a negyvenes években politikai központnak.

Összes visszaszerzett rangjával aztán magyarságát is visszaszerzi.

De a közigazgatási és gazdasági központosítás már megérleli az első városrendezést. Pest a tizenkilencedik század küszöbén győzi le először Budát. Addig elsősorban a *királyi székhelyet* értették a «város» alatt, azontúl a *vásár szállásadóját*. A rendezés is a falakon kívül eső vásártérből indul ki. Buda fejlődésére már nem gondolnak, ám Pestét se úgy képzelik, ahogy bekövetkezett. A terv szerint tovább is folyóparti város, az új vagy átrendezett utcák a Duna-tengelyhez igazodnak. Alaprajz, városkép egyaránt klaszszikus, katonás; látszik, hogy Gilly, Schinkel, Thorwaldsen vitatlan tekintélyek s hogy a város pártfogója, József nádor, katona. Megismétlődik Nancy vagy Bath esete: a város összeolvad egy stílussal. Az irodalom s a politika már ebbe az empire stílus városba költözik.

A magyar irodalom palotában és kunyhóban, papiakban és jegyzőházban született. Ott a fővárosa, ahol a legtevékenyebb író lakik. Ez a szétszórt, vidéki irodalom egyúttal amatőr: majdnem mindenki saját költségére, barátainak ír. Csak a harmincas években jutunk addig, hogy a-gazdagodó pesti közönség átvállalja a szellemi fényűzés terheit. Az író felköltözik, műkedvelőből céhbeli lesz, a vidéki remetét főlváltja a fővárosi drámaíró és folyóiratszerkesztő. Magyarországon akkor folyt le a legnagyobb szellemi forradalom, mikor az író birtokjövedelem helyett áttért a szerzői tiszteletdíjra, viszont barátok helyett egy városnak írt. Mondd meg a jövedelmi forrását s megmondom: 1790 vagy 1880 körül élt-e? Pest a harmincas években már szel-

lemi főváros; a megforduló jobbfejta idegen ünnepeket írókkal találkozik, irodalmi vezérek írnak az emlékkönyvébe.

Végül Kossuth és Széchenyi a negyvenes években politikai rangját is visszahódítják. Magyarország ismerőinek nem kell magyarázni, mit jelent e két név. Másoknak elmondom, hogy Kossuthnak köszönjük két világrész rokonszenvét, Széchenyinek a modern Magyarországot. A harmincas-negyvenes években megforduló idegenek minduntalan gigászi árnyékába ütköznek, neve varázsszó, valósággal folyókat léptet ki medrűkből. Azt végzi el a hazáért, amit Bentham tanítványai Angliáért s Saint-Simoné Franciaországért, a legnagyobb utilitaristánk s a legnagyobb saint-simonistánk. Pusztá személye Pestet a többi város fölé helyezi, a nemzet azért ismeri el fővárosnak, mert annak szemeli ki s elhalmozza olyan alkotásokkal, amiket máig Széchenyi műveinek hívunk. Kossuth személye viszont összeolvad a politikai függetlenséggel, ahol Kossuth, ott a magyar szabadság. Már pedig e politikai eszme első napilapja Pesten indul meg.

Három százados avignoni fogság után — több Avignonunk is volt, de a foglár mindig a Habsburg — az országgyűlés két háza is Pestre költözik. Csakhogy amíg utolsó székhelyéről a Dunapartig ér, rendiből átváltozik népképviselőivé. Budapest a régi politikai rangot a *tizenkilencedik század szellemében* szerzi vissza, végleges újjászületése összeforr az ország parlamentáris újjászületésével.

Ez a népképviselői országgyűlés centralista, akárcsak mintaképe, a girondista Alkotmányozó Nemzetgyűlés. Ahogy Erdélyt, az ország külön-

álló keleti felét sürgősen az anyatesthez csatolja, hamarosan a dunaparti testvérvárosokat is egyesítette volna. Az osztrák rémuralom miatt erre csak huszonöt év múlva kerül sor.

A megbékélt ország Bécsen át befogadja a liberális must és a tőkés gazdálkodást, tehát a közigazgatással, népoktatással stb. együtt egy *liberális állam kapitalista fővárosát* is meg kell szerveznie. Erre vállalkozik a második városrendezési terv, a hetvenes években. Pestet derékszögben elfordítja a Dunától; a folyóra merőleges új Sugárút — később Andrassy útnak keresztelik — a keleti homoksíkságra szívja az épülő városrészeket. A Dunától a Dunáig félkörben kimérik a nagykörutat — (eredetileg körcsatornára gondoltak) — s az immár «szárazföldi», kapitalista főváros szíve az empire Lánchídfőtől e körút s a Sugárút metszéspontjába költözik. A József nádor féle első városrendezés félig katonai, félig önkényuralmi alkotás: a tizennyolcadik századi felvilágosult abszolutizmusban gyökerezett. Zsinórra mérték a párkány-magasságot, a városkép olyan szabatos volt, mint egy francia kert vagy egy katonai tábor, az alkalmazott mértan két csodája. Az új rendezés sorsára bízta a várost, Budapest spekulánsok és felelőtlen pallérok kezébe kerül. Tehetnek, amit akarnak, az ízlésbomlás a személyes jogszabadság része. Minden stílust kipróbálnak, a körút azóta is úgy fest, mint egy ipariskolai mintafüzet. Gótikus erőd, nürnbergi fogadó, kínai pagoda, bécsi barokk csak a hitvány nyersanyagban közös. A cifra, nagyzó, magakellettő homlokzat mögött hosszú, naptalan, áporodott udvarok húzódnak meg alattomosan, a szomorú pesti bér-

ház ebből az időből való. Évszázadokig tart, míg eltűntetik.

A tőzsdejáték elkezd s abbahagy utcákat, a Sugárúton például évekig korhadó állványok, meszesgödrök, csupasz falak panaszkodnak az 1878-as hosszú világválságra. De a gazdasági hullámvölgyre mindig magasabb hullámhegy következik, a vállalkozás talpraáll, megszállja a városkörnyéket, a magányos főúri majorok helyén fölburjánzik a vörös iparöv. Nagybudapestben ma körülbelül ötnegyedmillió ember lakik, ebből negyedmillió az alig félszáz esztendő, hevenyészett elővárosokban. Akárcsak Londonban, némelyiket a volt földesúrról vagy — a feleségéről keresztelték el.

A város megcsúnyúlt, de jobban lakható. A század utolsó harmadában fölépülnek a közművek és közkórházak: a kamasz óriást etetni, világítani, ápolni kell. Budapest 1900 körül már sok nyugati városnál kényelmesebb: nem gátolják történelmi szokások, százados jogok, a legjobb mintákhoz igazodhatik. Hiúsága sem éppen kicsi — utóvégre újjgazdag — mindenből a «legnagyobbat», a «legelsőt» építi. Erre a nemes nagyzásra vallanak azok a roppant középületek is, amelyekkel a milleneumnak hódol. Az ünnepre csakugyan egy «kész» főváros fogadja a föltóduló országot, a festék még fog, de a falak állnak. Van hídja, villanyvilágítása, gázgyártása, villamosvasútja, földalattija, siklója, állatkertje, bankpalotája: a kapitalizmus és a nemzeti hiúság vállvetve megtette a magáét.

Ami utána következik, már korunk története. Az ellenséges repülők nem jutnak Budapestig, de eljut Moszkva s később Bukarest. Négyévi

háborús nyomor után a polgárháború s a román megszállás következik. Mikor a vihar elül, lerongyolva s halálraváltan fogadja be az elszakított területek menekültjeit. Az ismerkedés szomorú s barátságtalan, sokallja az (idegeneket), azok meg őt vádolják az összeomlással. Szelleme a polgárviszály s a beözönlés óta csakugyan megváltozik, a pesti ember — legalább is a szó régi, «körúti» értelmében — már csak erős kisebbség. De melyik várossal nincs így? Az erdélyi, felvidéki s délvidéki menekültek fiai beolvadnak ugyan, de nyilván úgy, mint az Amerikába szakadt latinok és keletiek. Alkalmazkodás közben megváltoztatják az eredeti jellemet. Ami nem is olyan nagy baj.

Budapest gazdag volt a háború előtt. Ebből a régi gazdagságból s külföldi kölcsönökből merít, amikor a pusztulás nyomait eltöröli s az országgal egyetemben a csonkítatlan hazára szabott intézményeket megmenti. Jobb nem kérdeni, milyen adókba kerül ez a civilizációs hűség.

Fény és árnyék követett, amíg a fürdővárosig jutottunk. Ez már nemcsak a miénk, az idegeneké is. Pest visszamegy Budára: az ősi székhely ma megifjodott vetélytárs. Tíz fiatal házas közül kilenc budai lakos. A külső Andrássy út századeleji villanegyede — a mi Grünewaldunk vagy Passynk — hervad, a feldarabolt bankárlakásokban hivatalnokok, sőt fiatal költők laknak! Aki pedig Pesten marad, a környékre költözik vagy a vízhez húzódik: Pest főtengelye visszafordul a Dunára. A Margitszigettel szemközt új városrész, a déli partok közé új Duna-híd épült. Buda és a Dunapart, a két történelmi

telep most birkózik a «körúti», azaz tizenkilencedik századi várossal.

Séta.

Fürödtek Budapest csodatevő vizében, ismerik a szolgálatkész, rosszmájú népet, hallottak valamit a múltból. Nézzünk körül az utcán is. Sétánk szeszélyes, a rendszert idegenvezetőinkre bízom.

Kezdjük a Várral, úgyis megbűvölte a tekintetüket. Első pillanatban azt hiszik, túloztam a sok pusztulást. Hiszen tele van gótikával! Csakhogy ez a gótika csupa költői helyreállítás, a mi Viollet-le-Ducünk munkássága előtt jóformán nyoma se volt. A hely a régi, de a stílus sokkal szabályosabb, mint az eredeti. Látképnek szánták.

A barokk már eredeti, de bécsi vagy prágai séták után nem merem ajánlani. Magyarországon e stílus megrendelője: a főnemesség és főpapság csak vidéken költött igazán, hiszen a magyar nagyúr a tizennyolcadik századi telepítés és viszfoglalás után olyan hatalom volt, mint egy tartományfejedelem. Ezt a hatalmat tükrözi pompás vidéki barokkunk. Ha van egy jó kocsi, pár óra alatt a legszebb német-osztrák barokkot, Hildebrandtot, Fellnert, Maulbertschet mutatok. A Várban inkább egy empire épületet kötök a lelkükre. A miniszterelnökséget. Olyan egyszerű, olyan előkelő, mint a londoni Chatham House. Ha építészek, rajzolják a vázlatkönyvükbe, ha angolok, ne feledjék, hogy egy legendás híró ^úrlovas és falkavadász építtette.

A bástyán keressenek meg egy jelképes török

sírt. Körülbelül a helyén esett el az utolsó mohamedán parancsnok, egy kötelességtudó, bátor, öreg katona. Pusztá kardjával s katonahűségével romantikus sírt vívott ki a város legszebb pontján. És ha már az egykori megszállóknál tartunk, elárulom, hogy egy másik török is fekszik Budán, a Rózsadombon. Állítólag öreg pap volt, aki az elvett keresztény főtemplomban először köszönte meg Mohamednek a győzelmet. Hogy, hogy nem, a legenda később megtette rózsakertésznek s keresztények, törökök egyformán az emlékébe szerettek. Andersen Pesten járván, látott is egy keleti zarándokot a sírjánál. Leborulva imádkozott. Éppen naplemente volt, csönd borult a félholdas sírra, a poéta egy pillanatig önnön mescországában barangolt.

Ha már eleget kószáltak a bástyán, ereszkedjünk le a Vízivárosba. Tüstént a lábánál fekszik. Földszintes, paraszt-barokk házaiba óriási kapukat fűrtak. Ezek a hús, mély kaputorkok a megmondhatói, hogy a budai hegy koszorú valamikor híres borvidék volt. Itt mérték a szőlősgazdák saját termésű nehéz, fehér boraikat. Pár év előtt még érintetlen volt a kerület, a kósza lelkek háborítatlanul lebegtek holdfényes utcáin. Legalább is a kocsmákból jövet minduntalan beléjük akadt az ember. Egy darabon el is kísérték, egyszer egy páncéllovag, máskor egy janicsár s nyújtott, túlvilági hangon panaszkodtak szeretőjükre, a szép nyergesnére. Fordíttassák le az édes utca neveket: holdfény süt azokból is. De siessenek. Szól a csákány, a holdfényes negyedét most hódítja meg az össz-komfortos nagyváros, a kísértetek túlvilág! tekintete helyett nemsokára csak neonfényű házszámok világítanak. A ne-

gyed bora romlik, hideg-melegvizes kényelme javul. Így romlott valamikor a szerelem s javult a lakás a Quartier Latinben.

Ebben a negyedben van a legrégebb török fürdő is. Királyfürdőnek hívják. Találnak egy másikat is Budán, ez a kettő maradt hírmondó a megszállók egyetlen földi fényűzéséből. Vegyelemzés nélkül ismerték a hőforrások erejét s szerte a birodalomból Budára utaztak a podagrával, vesekővel s egyéb fájással. Persze török fürdőélet alatt valami sokkal bölcsebb értendő, mint a mai gyógykezelés; a medence volt a török klubja, itt csibukozott, kávézott, elmélkedett, itt hódolt néha gyöngéd érzéseinek is. Be kell vallanunk, hogy a kiszolgálószemélyzet serdülő fiatalemberekből állt.

Mielőtt elhagynók a Vízivárost, nézzék meg a plébániatemplomát. Ez is a jezsuitáké volt, akárcsak a várbeli. Budapest újraterelítése nagyrészt szerzetes érdem — valósággal középkori földműves missziójuk újult fel — s az itteni szerzetes templomok ízlése azt is elárulja, hogy milyen korra esett a város újjászületése. A barokk jezsuita vagy ferences templom úgy állt valamikor a kis pest-budai házak közt, mint a románkori monostor a telepessalvak fölött.

Természetesen a Lánchídon megyünk Pestre. A régi Hammersmith híd másolata, építőjük is egy. Puritán dór stílusban készült. Olyan romai, mint egy viktoriánus angol, olyan angol, amilyen Macaulay lehetett a Lays of Ancient Romé írásakor. Sokkal jobban illik a roppant folyóhoz, mint lerombolt mintaképe a sekély Themzéhez: a barbár víz méltó leigázóra, a híd hatalmas ellenfélre talált. Romai testével a régi Limesen áll,

az egykori szarmát síkságot láncolja egy volt romai tartományhoz. Roma örökét s a magyarok örök nyugati útját jelképezi. Híd, mint a többi, de nagybetűvel Írandó.

A pesti hídfő valamikor empirestílusú tér volt. Ha egy várost stílusáról, e stílust legjobban tereiről lehet fölismerni. A tér: építészeti hitvallás, zárt mértani gondolat, négy- vagy sokszög, amelynek minden oldalát egyszerre kell kigondolni. Ilyen építészeti gondolat volt a pesti tér, melyet a múlt század eleji városrendező terv jóval a hídepítés előtt központnak szánt s évtizedek múlva még Széchenyi is annak tekintett. Szerény, szép empireban épült, méltó lett volna Humboldt és Schinkel Berlinjéhez is. A biedermeier vedutafestők nagyon szerették.

Fájdalom, a kapitalizmus fenekestől feldúlta; kétemeletes, finom házait kiszorították a márványborításos otromba paloták s eredeti stílusából két házon kívül csak a közeli utcákban maradt pár hírmondó. Keressék meg ezeket, tegyenek úgy, mint a hozzáértő London-látogató, aki az idegenforgalmi kőrútról megszökve, föl kutatja Queen Anne's Gátét. Néhány pompás, szilárd magánháza bukkannak a magyar kapitalizmus és vasútépítés hőskorából. Ez a mi Louis Philippe stílusunk. Nézzenek be a sárgára meszelt, üveg-folyosós udvarokba, hátha találnak egy bronz vagy ólom kútszobrot, abból, az időből, mikor Pesten nem volt vízvezeték. Ötöd-hatodrangú szobrászok munkái, némelyik majdnem remekmű.

A Lánchídtól *balra* áll az Akadémia. Nézzék meg a Goethe szobát s Széchenyi ereklyéit. Jólesik a magyarnak, ha tudomásul veszik kultúráhívatát s tudnak valamit legnagyobb fiáról. Ne feledjék,

hogy ez Dante és Shakespeare második hazája s hogy Horatius századok óta nemzeti írónk. Az Akadémia irányában maradvá, a Dunaparton nemsokára elérik a Parlamentet, ne keresgéljenek soká, ne számlálgassák számtalan ablakait — rejtélyes amerikai szórakozás — siessenek a múzeumába. Itt megláthatják, hogy küzdelmes életű, érett nép a magyar. Kezdő népnek nincs ilyen politikai torzképgyűjteménye.

A Lánchídtól *jobbra* leérnek a híres dunaparti korzóra, mely egy olasz barátomat könnyekig Nápolyra emlékeztette. *Lélekkel* látott! A kivilágított, zenés, lomhán hullámozó part csakugyan déli vagy levantei tengerhez illik, Pest ezen a pár száz méteren kikötőváros, hajók nélkül, de kikötői kalandorokkal, henyélőkkel, tele villamos várakozással. Egy titokzatos aranyhajóra várnak. Délután öttől éjfélutánig zsúfolt, a nő mind szép, a férfi mind ápolt. Miből? Azt a pestiek is szeretnék tudni. Naptárnak is használják. Pesten akkor kezdődik a tavasz, mikor az első kávéházi asztal a partra merészkedik. Attól kezdve a hegyek hó takarója szemlátomást apad.

A korzó végén van egy szerény, sárga templom, a görög plébánia. Nézzék meg az ikonosztázionját, a pestiek se tudnak erről a műtörténeti ritkaságról. Ma már kevés a görögünk, az is magyar, rejtélyes módon homéroszi nevük is jó magyarosan hangzik. Valamikor ők voltak a pesti kapitalisták, gazdagabbak, hatalmasabbak a zsidónál. A dunai rakodóhoz telepedtek, főhadiszállásukat «görög udvarinak hívták. A zsidók a régi vásártér köré szálltak, kétudvaros főhadiszállásuk, ahová a gyapjús meg bőrszeker beálltak: az «Orczy-ház» nemrég került csákány

alá. Hasonló sorsra jutott a dunaparti görög udvar is. A pesti kereskedelem hőskora szállt velük sírba.

A templom mellett egy öreg sikátor a Váci utcába torkoll. Ez a pesti Merceria, amelyre futó látogatóink is visszaemlékeznek. Külön faunája van, kézcsók, monokliviselet, visszaköszönés — (a magyar úr mindig csak lúszaköszön) — a Váci-utcai szertartáshoz igazodik. «Hát Pesten mindenki ráér?» — kérdezte elszörnyedve egy angol hölgy e daliás fauna láttán. Nem vette észre, hogy mindig ugyanazzal a háromszáz kötelességtudó nyeglével találkozott. Boltjai méltók az Old Bond streethez s Pest dicséretére szóljon, hogy a nagyvilági kalaposok, ékszerészek, cipészek, fényképészek közt remek könyvesboltok virulnak.

Befejezésül hadd mutassak egy kis valódi néprajzot. Elutazáskor úgyis megveszik a hímmzett magyar térítőt s kimennek valamelyik mintafaluba. A népies magyar Madame Tussaudhoz. Én eleveneket mutatok.

Kietlen, óriási piacon, a kerepesi temető tövében gyülekeznek a földmunkások. A tér zsibvásár, ez a szöglete munkapiac, a szó legridegebb értelmében. Napszámosok árulják itt a munkájukat, — összes munkaeszközükkel. Talyiga, csákány, ködmön a vagyonuk. Rajtuk van. Ezzel a mozgó vagyonnal járták évtizedekig az Alföldet, gátat, vasúti töltést csináltak, két kezük ereje vándor árucikk volt. Ülnek a talicskanyélen, zöldpaprikát, kenyeret falatoznak, eladók. Egy darab falu a város szélén, közel a temetőhöz.

Másik néprajzi ritkaságunk a cigánysor. Kettő is van belőle, egyik a muzsikusoké, másik a szőnyegárosoké. A muzsikuscigány városi ember,

mégis félnomád, éppen csak háltn jár a lakásba-Dunát lehet rekeszteni a sok meztelen gyerekekkel, pár fillérért cigánykerekét hánynak, a mama jövőbe lát. A férfi csak reggel kerül haza, hóna alatt a kopott munkaeszköz, sárga arcát még sárgábbra festi az éjjelezés. Olyan megrögzött virrasztó, hogy hajnaítájt, hazamenet még betér egy kávéházba vagy kávé mérésbe feketézni.

A szőnyegárus vándorcigány sose muzsikál, látszólag zenegyűlölő. Zárkozott, cigányul beszél, ragaszkodik a hierarchiához. Elöl megy a férfi, hátul tíz-húsz lépésre az asszony, ha a férfi megáll, neki is meg kell állni. Még Indiából hozták ezt a nagy rendet. így vándorolnak országszerte, előkelő tartással, vállra vetett portékával. Van, aki Olaszországba is lejut.

Képek és kőbalták.

Elutazás előtt nézzenek meg néhány gyűjteményt. Tudom, a légkörért s a meleg forrásokért jöttek. A pesti ennyi érdeklődéssel is beéri, annál inkább, mert maga is csak a budai kocsmákban, szigeten s a fürdőkben jártas. Túlságosan kiszolgálja a «legkisebb ellenállást, túlszerény, ha gyűjteményekről van szó.»

Pedig Budapesten akad néhány szép múzeum. A magyarok jó rendezők, minden néptől ellestek egy-két fogást. Két vagy három gyűjteményről már szóltam. Van egy kiásott antik városkánk, egy keletázsiai gyűjtemény, amit külföldi hozzáértők is dicsérnek, egy iparművészeti múzeum — szépek a régi, keleti szőnyegek — egy mezőgazdasági múzeum — külföldön ritkaság — egy jó természettani gyűjtemény, néhány képtár. Az

állami képtárt s a történelmi kiállítást azonban okvetlenül nézzék meg.

«Másodrangúak közt az első»: a képtár legtalálóbbs jelmondata. Királyaink Habsburgok voltak, mindent Bécsnek adtak. Az európai kincsoztásról, kincsrablásról, kincsvásárról lemaradtunk. Nem fosztottuk ki Itáliát, nem foglaltunk le fejedelmi gyűjteményt. Legtöbb mesterműért más országba kell zárandokolni. De ha itt vannak, ne feledjék, hogy két Greco s öt Goya a miénk s itt van Bellini Cornaro Katalinja, Giorgione, Romanino, Sebastiano dél Piombo egy-egy férfiképmása, Tintoretto Pietro Loredanoja, Bruegel Hegyibeszéde, Jordaens arcképe, Rembrandt Alvó Családja, néhány késő-velencei mestermű s Hoppner Fátyolos Nője. Lionardot majdnem pótolja Boittraffio, Bellinit Basaiti, Vásárit Macchietti, Velazquez Carreno, Reynoldsot Hoppner. Az a pesti, aki ismeri ezt a gyűjteményt — fájdalom, kevés van — már nem téved el az európai múzeumokban.

Ahogy a képtár két szárnyán megosztozik az idegen s a magyar, úgy osztja meg a történelmi kiállítást a magyar múlt a történelemelőtti múlttal. Magyarország régészparadicsom, az ekevas, meg az archeológus ásó vállvetve bolygatja föl ősi munka és ősi hiúság emlékét. Mert a kettő mindig együtt van. Az ember azóta szépíti magát, amióta a barlangi medvével küzd, harc a létért s harc a múlandó szépségért egyidősek. Nyaklanc és kard, karperec és korsó, deréköv és kőbalta sírszomszédok. Nomád nép jön a jó fűre, de ne gondolják, hogy csak a csordával törődik. Már díszíti a nyeret, a kardot, az asszonyt. Aztán egy másik nép jön, meg egy harmadik,

végül a magyar. Kérem, ne forduljanak vissza, ha már eddig jutottak. Kilenc magyar század anyagi műveltsége következik s a néző nem állja meg némi meghatódás nélkül. Kelet és Nyugat, Róma és Bizánc, germánok és szlávok közt a magyar mindig kitartott s szinte fej-fej mellett ment Európával. Csak a prágai múzeumban láttam ezt a ragaszkodást. Visszfény voltunk, halovány, de állhatatos. Erről beszél a gyűjtemény.

Végül emlékszo-brunk is van, több a kelleténél. Pontosan annyi rossz és annyi jó, mint más városban. Lovasok, mint a londoniak, patétikusak, mint a párizsiak. És ha már Párizsnál tartunk, bevallom, nekünk is van olyan márvány Mussetünk és Gambettánk, aki díszter helyett egy kőfaragó lomtárába való.

A sok közül kettőt ajánlok. Egyiket gyűlölik Budapesten, állítólag lekicsinyli a történelmünket. Rodin tanítvány készítette, a «Calaisi Polgárok» ígézetében. Kossuth Lajos szobráról beszélék. Egy nagy nemzedék, valószínűleg a legnagyobb magyar nemzedék tragédiáját ábrázolja. Mondásák el az alakok életrajzát, egyiket főbelőtték, a másik megtévelyodott, a harmadik száműzetésbe került. Mindez a magyar szabadságharc leverése után történt. Ész, erő, akarat hullt el hiában, művelt, higgadt férfifők kerültek hóhérvölgébe. Nem összeomlást ábrázol a szobor, hanem meggyalázott nagyságot. Azt hiszem, én szeretem egyedül.

A másik a milleniumi emlékmű. Iskolás munka, de a legjavából. A honfoglalást s a magyar királyság történetét mutatja, jól átgondolt, kicsit jogászos allegóriában. Magabiztos korban készült, a nemzet egy ezredév fordulóján pilla-

natra megállt, visszanézett. Már csak a jóra emlékezett, ünnepontás lett volna a nagyság mögé látni. Ez a milleniumi mű is arra emlékeztetett, hogy nagy a múltunk s végeztünk egyet-mást Európában. Ma ellenben arra figyelmeztet, hogy nehéz volt az első ezer év s a jelek szerint a második se lesz könnyebb.

*

Most pedig búcsúzzunk. Tévedjenek el a budapesti utcán, lessenek le a pincékbe, nézzenek be a boltokba, álljanak meg az irodák előtt. Kalapálás hallszik a műhelyből, gőz sivít a mosodából, valaki ordít egy irodában. Egy népet látnak munka közben. Éppen olyan, mint a többi: dolgoz és szegény. Esténként előnti az utcát, keresi a csillagokat, de helyettük csak suhanó kék sávok látszanak. A légelhárítók gyakorlatoznak.

CSATAVESZTŐK ÉS ZENEBOLONDOK.

I.

Talán emlékeznek, hogy régen a színes képeslapokat kapcsos bársonyalbumba gyűjtötték. Kedvelt szobadisz volt, mint a poros fikusz s a tüdőbeteg oleander. Medgyesi öregnémnél láttam az elsőt, tele franzensfesti, pragerhofi, krakkói, banjalukai lapokkal. Katonacsaládok küldték a civille vedlett katonacsaládnak. Öregnénem férjét egy ulánusezred felejtette Medgyesen.

Ahányszor Bécsben járok, ez a kapcsos asztaldisz jut eszembe. Volt egyszer egy császár, mesélik a monarchikus emlékek, aki a bukovinai határfaluban Rettenetes Ivánhoz hasonlított, Magyarországon meg a nóta szerint kiállott a kapuba s nagyott köpött a markába. Egyik alattvalója Diocletian elzüllött spalato palotájában lakott, másik orosz csempészekkel cimboráit. Pásztor császár volt: nyájakat kormányzott, amíg a juhok öntudatos nemzeti farkasokká nem változtak. Az albumkapocs azóta berozsdásodott, a tiszti bútorok nem utaznak többé Lembergől Szarajevóba. Az alattvalók a császár szemeláttára cseréltek fogazatot.

Évszázadok óta készülődött ez az összeomlás, de a Habsburgok mindig értettek ahhoz, hogy csak a sír széléig csússzanak. Amikor mások

összinte halálfélelemmel vagdalkoztak maguk körül, ők tetették a halottat. Késni, betegeskedni és makacskodni: ez volt a varázsszerű, hosszú, tetszhalott életük titka.

Történelmük telve kudarccal, valósággal a fönnyaradásukhoz tartozott. Harmadik Frigyes országát Mátyás király és Merész Károly szétépti, a császár néhány hű emberével Linzben tengődik. Érmét veret, rávéseti, hogy Ausztria a világ ura, túléli mások erejét, kibőjtöli mások egészségét s dedunokái csakugyan két földrészen osztoznak. Mikor második Fülöpnek megmondják az Armada pusztulását: «nem akartam legyőzni a vihart» feleli csöndesen. A fiatal Mária Teréziát a külföldi udvarok lenézőn csak toszkánai hercegnőnek címzik, miniszterei már leszámoltak a monarchiával. Huszonöt év múlva a birodalom jólétben úszik, ellenfele: Nagy Frigyes, a rend és hadviselés lángesze egy feldúlt Poroszországot próbál talpraállítani. Napóleon Schönbrunnt megteszi dunamenti Fontainebleaunak, de a Habsburg még csak annyira sem méltatja, hogy bukása után levétesse a kertrácsra erősített jelvényeit. Sikert és megpróbáltatást egyforma könnyel viseltek: «Provinzen und Schlachten verlieren, das hátt' auch ich' könneni), mondja találó együgyűséggel a trónfosztott ötödik Ferdinánd Sadowa után. Igaza van, a csatavesztés is a fényes hagyományhoz tartozott.

Am a kudarcból még nem lettek kisebbek. Isten akarata szerint uralkodtak, senkinek sem tartoztak számadással. Senkinek, csak a belső égi hangnak, amely — fájdalom — mindig túl későn közölte Isten akaratát. A vereség után. Időtlenek voltak, korszerűtlenek s a múlandó

történelem, a változó kor mindig bosszút állt rajtuk. Vereségek közt, önfejűn kormányozták a birodalmat, amelyről legkülönb fiai évszázadok óta lemondtak.

Még a hiúság árnyéka sem fért hozzájuk. Nem akarták szellemükkel lenyűgözni a világot, a győzelmet kiaknázatlanul hagyták, akár Lepantonak, akár Szent Gotthárdnak, akár Nándorfehérvárnak hívták. Gyűlölték a szabad embert, tehát minden emberük áruló volt. A leghűbb is. Ha mással nem, azzal, hogy kétségbeesett a jövőn. Wallenstein, Szavojai Jenő, Károly főherceg sorsa vagy a kegyvesztés vagy a díszes mellőzés, rangtól borítva is érezték, hogy hiába küzdenek. A makacs Habsburg nem rájuk hallgatott. Erzsébet királyné defetista könyveket rejtett a fehéreneműs szekrényében, évtizedekig várta az összeomlást. A Habsburg túljárt valamennyiük eszén azzal, hogy nem töprengett, meghazudtolta félelmüket azzal, hogy nem kételkedett.

Szerények és megközelíthetetlenek voltak; rangjuk és büszkeségük által a nép közül kitagadva, csak kitagadottakkal: udvari törpékkel és lakájokkal barátkoztak. Korszerűtlen, fantasztá létükre szerették a természetellenest; életükben a szertartást, birodalmukban a soknyelvűséget, környezetükben a szolgát. Minden nemzedék azt hitte, hogy a szertartás után ők is pongyolára vetkőznek. Csalódtak. A szertartás után, legtitkosabb szobájukban is feszesen tovább szolgáltak, a Hit vagy a Ratio rabjai voltak, olyan szenvedélyes, embertelen értelemben, mint a remeték. Nem véletlenül jut eszembe a hasonlat. Inkább a sivatagot választották volna, mint egy olyan országot, mely a maga hite vagy feje szerint

szabadon cselekszik. Zsarnokok voltak, de a legszemélytelenebb fajtából. Embertelen, fagyos és nemes zsarnokok. Mint egy rögeszme.

Aki ennyire embertelen, már a szerelemben sem oldódik föl. Sohasem akartak tetszeni a nőknek, beteges, igénytelen, mesésen gazdag feleség mellett heverték ki a csapásokat. Szomorú érzékiségük a szerelmi győzelemről is lemondott, kietlen, isteni rangjuk megtiltotta, hogy hódító férfiak legyenek. A gyöngédség is szolgálat volt: a nő belehalt vagy fenséges cseléddé szomorodott tőle.

Csökönységüknek köszönhetik, ha mégis fönmaradtak. «Habsburg kann warten», gondolták iszonyú göggel és a varázsigé évszázadokig bevált. Sem kudarc, sem esztelenség, sem árulás nem pusztította el a birodalmat olyan hamar, ahogy mások józan ésszel gondolták. Makacskodtak és lekéstek. Ez volt a titkuk. Gyűlölték a szabad embert. Ez okozta a vesztük.

2.

A kapcsos képeslapalbumnak Bécsben volt igazán a helye. Minden tartomány, minden garnizon őt 'szolgáltá, Magyarország ellátta vaddal, Csehország posztóval, Németalföld csipkével, Vence üveggel, Milano hadmérnökkel, Nápoly karmesterrel, Kasztília gyóntatóval, Portugália udvarmesterrel és valamennyi katonával. Roma óta nem kényeztettek így várost. Mégsem ébredt birodalmi öntudatra, egy család árnyéka, csatavesztő császárok székhelye maradt. Türelmes, elnéző, szkeptikus és könnyelmű.

Nézzék meg a régi bécsi arcképeket, olvassák

el az osztrák emlékiratokat. Az arckép finoman szomorkás, az emlékirat halkan kesernyés. Nagy lázadóknak nem volt itt maradásuk. Türelmes, elnéző', szkeptikus, könnyelmű nép illeti a csatavesztő uralkodókhoz: az arc legyen kicsit szomorkás, a műveltség kesernyés. Bécs együttélt egy családdal, amely «emberfeletti gögből és emberfeletti alázatból» — írja Hermann Bahr — «nem törődött a valósággal.» A hosszú együttélés a bécsi emberből is kiirtotta a realitást, kioltotta a szenvedélyt, száműzte a szabad gondolatot. «Eine Nation der Hofrate»-nek csúfolták magukat. Zenebolondokat és alattvalókat kell ez alatt érteni.

Ha valamelyik Habsburg megverve visszatért, a város megsüvegelte és nyomába szegődött Te Deumot énekelni. Mondják, hogy egy Albertét azért szeretett, mert magánóráiban szép hangszereket gyártott. Megbocsátotta a sikertelenséget, kitartott a tehetségtelenség mellett s ha jött a zivatar, tetszhalott lett, mint' az uralkodócsalád. Egyszer s mindenkorra megadta magát, csúcsíves városból átvedlett barokká, a közbeeső pogány-racionális renaissance lepergett róla. Volt polgári, volt főúri, csak humanista soha. Az olasz-latin műveltséget Itália bukása után, a spanyol szolgaság idején fogadta be, a spanyol-latint a spanyol hősiesség alkonyán.

Külső áhítat, matematika és zene a jezsuita-barokk világrend három gyökere. A Habsburgok valóban sokat imádkoztak, óracsinálók és zene-rajongók voltak. Bécs megtelt zenével, a török ostromlóktól ellesték a rezesbandát, az egyik császár halottas ágyához muzsikuskok gyűltek, Abraham a Santa Clara, udvari gyóntató utcai

zenészekről írt egy aranyos költeményt, Mária Terézia muzsikával szelídítette a kiskorában is morcos későbbi második Józsefet. De a muzsikában is kerültek az örvényt. Hermann Bahr emlékeztet rá, hogy a Don Giovanni és a Fidelio megbukott Bécsben.

Egy kimondhatatlanul finom és szomorú kultúra virult ki e hosszú szolgaságban. Elsőrendű volt a minősége. Haydn írta a himnuszt, Grillparzer a szolgálati szabályzatot, Goethét a Burgszínházban mondták legszebben. Csak a vérkeringés hiányzott a remekműből. Mundus est fabula: a világ mese. A világ mese, az élet álom. Kéjencei és aszkétái lehetünk. Hősei már soha.

Mindenki szolgált, mindenki alattvaló volt, Bécs századokig az udvari tanácsosok, udvari orvosok, kamaraénekesek és lakájok városa. A tiroli pásztorból, a cseh kisparasztból, a szudeta-németből a császárvárosban levélhordó vagy irattári kezelő lett. Érmek a gerinctelen, könnyen csábuló népnek utolsó virága, buja őszirózsája a kicsapongó osztrák gavallér, a mélabus epikureus: Schnitzler Anatolja, aki szereti az életet, de nincs szíve kizsákmányolni, szenvedélyről álmodozik s cukrászdában lebzsel. Bécs adta Prágának s Budapestnek a keringőt, cserében Prágától a szocialista Adlert, Budapesttől Tisza Istvánt, a fekete embert kapta- Egyikük sem járt cukrászdába.

3.

Lassan a bécsi is leszokik a cukrászdáról. Káröröm nélkül mondom ezt, nem vagyok nagy idők szadista szerelmese.

Habsburg urait elvesztette, de örökségüktől,

a valóságkerülő, barokk életérzéstől nehezen szabadul. Évszázadokig egy álmójátékban élt, aszkétikus Ínyenc, kegyes romlott, mélabus műélvező volt. Az érzékek rabja. Ma osztrák főváros, a maga ura. Egy darabig a Habsburg taktikát folytatta: halottnak tetette magát a nagy veszélyben. A felzúdult német testvérnép azonban a valódi halottat is csak módjával tisztelt, hát még a tetszhalottat! Vállonragadja, meg-
rázza, fülébe harsog: enyém vagy! Másképp kell tehát védekeznie. De kérdés, akar-e egyáltalában?

Hofmannsthalnak van egy párhuzamos felsorolása az osztrák és porosz jellemről. Ebből a két oldalas vázlatból az derül ki, hogy a porosz csinált nép, az osztrák magából sarjadt, az egyik «derék», a másik «emberi». Amiből az is következik, hogy az emberséges osztrák kevésbé áll ellen a derekas porosznak, mint megfordítva.

A nyomás ellen egyelőre úgy védekezik, hogy marxistából katolikus lett. De összes átváltozásaiban tovább kísért a barokk kétlakiság, az a hitetlenség — (már tudniillik földi dolgokban) — és szkepszis, amire az évszázados álmójáték rákapatta. Egy önleplező bécsi mondás szerint egyharmaduk legitimista, egyharmaduk katolikus néppárti, egyharmaduk marxista. Hitlerista egy sincs? csodálkozik az idegen. «Noa dös sa mer joa alle» feleli nevetve.

Gomblyukban az egyik jelvény, mellényzsebben a másik. Senkisem bukik meg egészen, a hidegre tett hatalmak egy óra alatt reaktiválhatók. A politikai halottat magánúton tovább ünnepük, a félig kivégzett ellenfél most rangfosztott hazafi, ha akarom katolikus-nemzeti, ha

akarom legitimista, ha akarom nagynémet alapon. Majd elválnék idővel. Olyanok mint egy moliérei színpad. Minden díszletfalon nyílik egy ajtó. Egyszerre háromfelé lehet kiugrani.

Ha nem hiszik, olvassák el legnagyobb élő történészük, Heinrich von Srbik kis könyvét Ausztria szerepéről a német történelemben. Ez a lendületes esszé kész fejtörés az idegennek. A mondatok első fele hagyomány hű, hazafiasan osztrák, tele alpi, délnémet, latin—germán öntudattal s birodalmi nosztalgiával. A pontosvessző után következik a nagynémet hitvallás, Mária Terézia után Nagy Frigyes, Grillparzer után Humboldt Vilmos. Srbik nagy tudós, nagy tekintély, de osztrák s ma él. A körmondatok bonyolult egységében két szellem, kettős szerelem vívódik, egyiket sem akarja elárulni, egyikhez ragaszkodik, a másik nélkül nem élhet, egyikért fáj a szíve, a másikra büszke.

Ilyen a legkülönb, hát még a többi! Sajnálni és szeretni kell őket. Finom, kezes rab madarak voltak, nehezen találunk vissza a szabad hazába!

Sok-sok bécsi emlékem közül bennem is két ellentmondó ragadt meg leginkább. Melyik jellemzőbb, melyik mélyebb? Döntsön az olvasó. Mindkettő Bécs ajándéka, ha ellentmondók is, egymás mellett a helyük.

Egy téli este a divatjamúlt, öreg Wandl szálló ablakában álltam, félig öltözve, Grillparzer ToleDOI Zsidónőjébe készültem. Egész délután fenyegetett a havazás, túlvilági félhomály derengett a városon. Estére megindult. Aprópelyhő, sűrű hó esett a rózsaszínű égből, mély csöndbe takarta a várost, Talán ismerik ezt a szombatesti, belvárosi csöndet. A sötét teret kitöltötte a kerek

szent Péter templom, egyik legszebb, kevésre méltatott kincsük. Kinyitottam az ablakot s a csönd még nagyobb lett a szobában. Egyszerre zene hallatszott, de olyan messziről s olyan rejtélyes irányból, mintha a hó zenélt volna. Valaki Hándelt játszott a hóesésnek. Kimondhatatlanul szép volt, néha úgy rémlik, most is az ablakban állok, részeg mosollyal, ingujjban, didergőn.

Pár év múlva az Engels Udvarban jártam. Hozzáteszem: a bombázás után. Egy résztvevő kalauzolt, elég bizalmatlanul. Tudta, hogy nem vagyok szocialista. De vonakodó szavaiból is kivettem, hogy a «kedélyes, könnyelmű» bécsi konokul állta az ostromot. Az asszonyok és gyerekek elmehek voltak volna. Mind maradt. Victor Hugó égis magasztalja az ostromlott Párizs hőseit: a bécsiek is megérdemlik ezt a költői koszorút.

Valamikor szabad elvonulás járt ilyen hősiességért, mondtam búcsúzásakor a vezetőmnek s az ellenséges parancsnokok kicserélték a kardjukat. Valamikor rég, a nevetséges lovagvilágban.

PANNÓNIA KISMAGYARBAN.

Présház.

Egyszer Michelet pihenésül írt egy könyvet Franciaországról. Minden tájnak másképp bókolt s amikor például Provencetól Languedochoz fordult, hangot cserélt, mintha szelíd Bianka után bőszt nővérenek, a makrancos hölgynek udvarolna, így készült el egy munkás élet kicsi amulettje, a *Notre Francé*. Magyarországnak nincs ilyen szerelmes földrajza. Kazinczy, Petőfi elkezdték, Jókai száz kötetbe szétszórta. Mert ő megírta, de ki kell kaparni a tündérmesék hamujából. Csodálatosan ismert minden zugot, azt is amit sohasem látott. Ha a nemzet egyszer, csak egyszer térdére ült volna, hogy a hazáról meghallgassa, mienk volna a legszebb szerelmes földrajz! Ám ez a nemzet sohasem szerette úgy a hazát, ahogy a költők tanítják Vergilius óta. Jogászok vagyunk, fanyar gavallérok s szerelmes földrajz helyett arról maradt írott emlékün, hogy bizonyos beolvadt horvát megye milyen részt válasszon nagyobbik címerünkéből?

Kiülök a dunántúli szőlőbe, Kazinczyra gondolkodom. Kicsit finomkodva utazott, széplelkű kuzinok, szabadkőműves mágnások, műfordító

plébánosok csábították a vendégmarasztaló, hitvány utakra. De ezek a belföldi kalandozások egy goethei Olaszországot pótolnak szegénynek, az ország szinte Itáliává szépült a tollán. Tátika romja rémlik a láthatáron, egy ezüstcsík villan messziről. A Balaton. Kinyitom a prэшház ablakát, úgy csalogatom a tájat:

Szép Dunántúl, repülj be hozzám!

Költők.

Pannónia szentek fegyverét használja. Azzal hódít, hogy szelíd. Száraz erdeiben hónapokig bujkál a napfény, tölgyei közé itt-ott fügefák vegyülnek, mint idegen szavak a határszéli nyelvbe s a védettebb oldalon szívesen megmarad a szelíd gesztenye. A fák talán olaszul is tudnak, a szőlővel rakott balatoni vulkának pedig éppenséggel arra a földre emlékeztetnek, ahol Aeneas egy kihűlt kráteren át az Alvilágba szállt. Vers őrzi a tájak ujjlenyomatát. Első pannon útbaigazítom *Szép Ilonka*, mivelhogy a szelíd vidék önkéntelenül fölidézi legszelídebb költeményünket, a délutáni napfényben szétporló regét.

A dunántúli vers házitanítók és cselédfiúk megkönnyebbülése volt. Melankolikus, engedékeny, megalázott; csak a jó fül hallja titkos fenyegetését. E pillanatban nem is akarom hallani, fogjul ejt a vidék, ahol az Itáliába igyekvő magyarság megrekedt s keresztény királyságot alapított. Pogány mondánk nem lévén, a dunántúli költő ehhez az árpádházi királysághoz fordult s csinált belőle a Niebelungnál szelídebb, félig-meddig piarista mítoszt. Jókedvű papok szoknyája mellett nőtt fel, később rájárt a grófi

kenyéradó könyvtárára, irodalmi álmokkal osztrák metszetekre hajolt. Apja még megyei robotba járt, a háziasszony németül kínálja, de ha beesteledik, tündérszép gázlómadarak hívják a folyó felé. Mintha csak most riadtak volna fel a legelső keresztény harangszóra Alba sáncairól!

Aztán eszembe jut, hogy egy hanyatló erejű, szegény vándorköltő is járt erre. Rideg gazdája, a debreceni köztársaság elől bujdosott. Mert Debrecen, Patak, Enyed ősi köztársaságok, csizmásán vagy tógában jár ott az úr s kevésre tartja a poétát. Most egy mohos gyertyántőre telepszik, pihenteti a nyomorát. Már elhagyatott, nemsokára bölcs lesz. Ember és polgár a hálátlan honfitársak közt. Halkan, csak halkan közeledek hozzá, a remegő levelek olyan nehezen altatják szegényt!

Régi Múzsák kék fátylai lengenek, fújja őket a meleg adriai szél. Kék a Dunántúl is, amilyenek Babits látta. És amilyen az Re de Francé. Az embernek szinte kedve támad, hogy fölkerelkedjen Ronsard dalokat gyűjteni!

Táblabíró fészek.

Új helyre kerültem. A láthatáron várrom, költője, Kisfaludy még jobb állapotban látta. A hegyen túl ősrégi község, tele kúriával. Deák Ferencnek is volt háza benne, gyakran kocsizott át Kehidáról. A síkságon három falu, kettőnek szláv a neve. Nem értek településtörténethez, a helybeliek úgy tudják, hogy a kanizsai basa pusztítása előtt színmagyar vidék volt s a szlávokat a nagybirtok hozatta az újratelepítéskor. Északra fekszik a főispán hitbizománya, délre a hercegi erdőség. Kettő között a püspöki birtok.

Híres a bazaltbánya, de a város nem módosabb tőle.

Az iskolát bevándorolt német iparos alapította, ő ültette a fákat is. Egyik templomában híres falfestmények, a püspöki könyvtár már egy pesti múzeumé. A költő szülőházában gazdatiszti család lakik.

A tanárok nagyrésze nem tartozik a helybeli előkelőséghez. A végrehajtó már oda, mert méltóságos családba házasodott. Előkelő általában az, akinek él a Dunántúlon egy tiszt rokona. A vaskereskedő fiát is beveszik, önkéntes volt s azóta lovat tart. Könyvesbolt nincs, nem volt soha.

A főutcán ácsorog a diplomás fiatalság. Legtöbbjük gazda vagy iparos gyerek, öt hat éve végzett, nem megy vissza a földre s az esztergapadhoz. Ha nincs állása s nincs könyvesboltja, mit csinál, mit olvas egy ilyen ráérő diplomás? Röpiratokat. (Fájdalom, néha Adyt is, ahogy nem kéne.) Kitépett sarj anélkül, hogy elment volna hazulról, diplomás anélkül, hogy szellemi elit lenne. Mért tépték el a földtől s a műhelytől? A karpaszományért? Egy nemzetnek szellemi szerzetesek kellenek, nem félművelt déracinék. A sarki iskola s a megyebeli többi csak úgy ontja a szép szál, jóképű fiatalembert, aki már nem segít az apának s gyűlöli a szellem emberét. Horatiust muszájból olvasta, a röpiratot önként falja. Urak és szolgák, írástudatlanok és szellemi szerzetesek között lebeg, világnézeti ágyútöltelékül. Elgondolni is rettenetes, milyen sokat vett el tőle az iskola s milyen kevesett adott érte. Nemcsak nálunk, egész Középeurópában.

Urak.

A dunántúli jellem monarchikus, ha ezalatt államjogi vagy pártpolitikai nézetten kívül általában a hatalom iránti gavalléros elnézést, lojalitást és bizalmat értik. Megadjuk, mondja a monarchista arra, amire «meddig tűritek?»-kel is lehet válaszolni. Hallottuk mind a két felkiáltást innen is, túl is a Dunán, a felajánlás mégis inkább dunántúli, a türelmetlenség tiszaháti vagy erdélyi emberhez illik. Ha királyfi nevelője volnék, a magyar történelemből csak a Dunántúlt tanítanám. Mórt sétáljak vele farkasok közé, mikor kertünk van?

A legtöbb dunántúli középosztály család valamilyen úton-módon egy grófi családhoz tartozik. Az asszonyka biedermeier komódot kapott nászajándékba, a templomot a kegyúr tataroztatta, a körorvos apóst ünnepre sonkával, borral lepik meg, ebből aztán jut a városi vőnek is. Nincs vállalkozó kedvük, nem kísérleteznek, ha valami kell, megcsináltatja a nagy látkörű gróf, őt különben sem illik megelőzni.

Az osztrákot jól felfogott polgári érdeke, a magyart a polgáriatlan múlt szoktatta ehhez az önkéntes kiskorúsághoz. Hiányzott a Harmadik Rendünk, amelyhez a szegényedő dzsentrik, hivatalnok félgazdák, gazdálkodó jogászok, eldzsentriesedett városlakók, városba szakadt megyei urak, bevándorló mérnökök és tisztek, tanári vagy papi pályára került parasztgyerekek visszanyúlhattak volna eszményért, öntudatért, hagyományért. Keveset bízván magukban, a nagy gyakorlattal, európai tapasztalattal és fölényes múlttal rendelkező mágánások közt kerestek útmutatót. A grófi hadvezér ivadékából — polgári múlt

híjján — a polgárosodás mintaképe lett; a török hódoltság idején sajátos honvédelmünk szabta ki országos szerepét, a tizenkilencedik században a középosztály készületlensége. Így olvadt át a régi rusztikus megyei-nemesi atyáskodás egy hűvös arisztokrata pártfogásba.

Megadni a jelt, találó mozdulattal kijelölni legsürgősebb feladatunkat: ez a dunántúli főnemesség kiváltsága. Jószándékú kíváncsiságuk, elszórt ötletük közvéleményt pótol, néhány angol közhely közgazdasági jártasságukra világít, diletántizmusuk megszépíti s kívánatosná teszi az elvont eszméket. A mágnás jól kormányoz, a polgár jó törvénycsináló, vallja a naiv magyar társadalomtudomány. (Legalább én így tanultam az egyetemen.) Ez a munkamegosztás persze kétféle is sántít. Franciaország nagy korszakai plebejus nevekhez fűződnek — még pedig olyan plebejusokéhoz, akik nem pártoltak a főnemességhez — az angol oligarchia viszont a cromwelli kor nagyon is polgári birtokspekulánsaiból alakult ki. Jelölül, hogy a kormányzó rátermettség közel se függ annyira a véralkattól, amennyire a kényelmes magyar patriarkalizmus képzele!

Amíg a bécsi udvar a honvédelmet, hadsereg-szállítást, telepítést, ménestartást, szóval a legtöbb állami feladatot mágnásainkra bízta, az országos példaadás s a helyi közigazgatás csakugyan megoszlott a rendek közt. Utóvégre évszázadokig «rendkívüli idők»-et éltünk. De amikor a közélet már nem vált szét *méltóságokra* és *hivatalokra*, a mágnások kormányzói és gazdasági ibletettségébe vetett hitet csak társadalmi mimi-krivel lehetett úgy-ahogy fönntartani. Magyar-országom még valamivel. Széchenyi emlékével.

Széchenyi István már a győztes nyugati polgársággal versenyre kelő, hozzáértésüket, munkabíráskukat erkölcsi lobogással fölülmuló mágnás. A fölvilágosult bécsi abszolutizmus s a mohó polgári vagyonszerzés közt egy harmadik utat választ, angolos elvekhez szabja a jozefinista gazdaságpolitikát, de nem a kincstári haszonért, hanem, hogy anyagi erőt teremtsen a magyarság erkölcsi megújodásához. Egy polgáriatlan, csonka, azaz nemesi múltú ország arisztokratája, aki a történelmi névvel próbálja nemzetét a nyugati polgárság munkakörébe csalni. Franciaországban Sully óta szakadatlanul ássák a csatornákat, Hollandia évszázadok óta gátépítésen, Anglia hídverésen fáradozik. Széchenyi csatornát ásat, gátat s hidat építtet, hogy e feudális, atyai példával lelket leheljen a magyar középosztályba, így találkozik a főnemesség új hivatásán töprengő gróf a nemzettel, amely a török-kori megyei provincializmus alól felszabadulva, fölényes útmutatóra áhítozik.

Kossuth őseje kisebb példaadás volt, mint Széchenyi példaadásra feszített pályája. Elkanyarodtunk a demokrácia mellett s hálás emlékezéssel fordultunk tovább is a főnemességhez, amely legjobb akarattal sem ismételhette meg Széchenyi csodáját. A csodához csodatevő kell. Ám a magyar középosztály kevesebbel is beérte. Ha nem volt Széchenyi, megtette a szövetkezetalapító Károlyi Sándor. Bökezűsége s buzgalma a Széchenyi mítoszt igazolta s a középosztály belenyugodott, hogy országos feladatot kellő akarattal, látókörrrel s főleg stílussal csak a történelmi nagybirtok jelölhet ki.

Fák.

Mennyiféle fa! Itt-ott még ősvilági csodák, ember-előtti idők hírmondói. Kivesző óriások, indákkal telenőtt, koronátlan Salamon királyok. Szentgáli tiszafák, szigligeti bükkök, bakonyi fenyők, kőszegi gesztenyék, somogyi jegenyék, zalai cserfák, homoki fenyvesek, száraz erdők, tölgyek! Az ember letér az útról, megpróbál egyet magához ölelni, aztán kacagva ráborul. A felét sem tudja átérni.

Sok mindenről lemaradtam életemben, de úgy gondolom, Toszkanánál, Tourainenél, Hollandiánál szebbet már úgyse látnék. Erdély, Tirol, a francia Svájc fenségesek, ezek emberiek. Negyediknek csak Pannónia méltó hozzájuk. Oldják el egyszer a csolnakot Balatonmáriánál s evezzenek a tó közepéig. Szemközt a szigligeti öböl. Badacsony, Szentgyörgy, Gulács, a Balaton ki-aludt tűzhányói. Magyar Tempe völgynek hívta Jókai ezt a szögletet. Törpe a hasonlat!

Határ város.

Emlékszem, mennyire meglepett, mikor Bécsben, az Am Hof-i fogadalmi oszlopon először megláttam harmadik Ferdinánd tömzsi angyalkáit az eretnek — azaz protestáns — magyar, cseh és stájer kígyók fölött lebegni. Hát volt az úgy, hogy nem kálvinista zsoltárok győztek? tanakodtam hitetlenül. Akkor frissiben jöttem Erdélyből.

Most ismét Ferdinánd angyalkái röpdösnek körülöttem. Az idevaló gyerek aligha képzelet, hogy a császár bécsi várába szorulva szakállát

tépi, könyörgő levelet diktál s vallásszabadságot erősít. Hogyan is képzelje! A város hű volt a Habsburghoz s meghódolt Bethlennek, az ellenségnek. Ha sose hittem volna, most el kell hinnem, hogy van nyugati s van keleti magyar, mert volt egyszer Pázmány Péter és Bethlen Gábor.

A főtéren szentháromság. Tajtékos barokk szökőkút, egyik szögletén egy szent Nepomukká szelídített szent István jámboran illeszkedik a pálmás jezsuita szentek közé. Mintha csak Stájerben volnék! A szobor grófi ajándék, megkeresem hozzá a főúri palotákat. Vájjon mennyit költöttek el itt a löld zsírából? Mert főurak és polgárok hiában éltek külön világban, mégis csak egymásnak építkeztek: a herceg vagy gróf, hogy hatalmát mutassa, a város, hogy a hercegi vagy grófi jövedelmet kurtizán falaiba csalja.

De bizony itt nyoma sincs vetélkedésnek, a főúr inkább csak a beszálló uradalmi tisztnek építtetett. Vincellérek, gazdák, gazdakereskedők, kapások városa volt ez mindenkor, nem kellett előtte hatalmat fitogtatni. Hol a megszokott városkép, egy hiú, ravasz, veszedelmes polgár- város képe és emléke? Hol a bizalmatlan, harcos, görbe utcákba húzódó Szeben vagy a kokett, nagyvilági szirén: Nürnberg? Még a temetőben is nápolyi kendős, barokk Madonnák siratják a polgárt.

A múzeum csak megerősít első hangulatomban. Három vagy négy antik síremlék tapintatosan figyelmeztet, hogy a hely valamikor Juhász Gyulásan melankolikus, elveszett határvároska volt az örökké vérző provinciában. Hallstadti és La-Téne kori edények, kelta leletek, amikhez édes-keveset értek. Néhány középkori emlék

ugyancsak szerény polgármultra vall. A többi már bécsi vagy kismartoni lelet: Liszt titáni ujjlenyomata, Haydn emlékek. Eisenstadt zenei árnyéka.

Amíg latin ország voltunk, nem kellett törődnie, kihez hű. Hő volt a magyar királyhoz, akár Budán, akár Bécsben lakott. De amióta ínyelvében él a nemzet», neki is választania kellett a többségi anyanyelv és a történelmi együttélés közt. Nehezebb volt a dolga, mint a zipszer vagy szász városoknak: azok idegennyelvű, nem-német területen horgonyoztak — a zipszer néha tótul imádkozott, a szász mindig székellyel fuvaroztatott — ő ellenben a német határon feküdt s helyzete inkább Zágrábra emlékeztetett. Két nacionalizmus ütközőpontjára szorult: Herderre vagy Kis János első magyar önképzőkörére kellett szavaznia. Tudjuk, hova szavazott. Önmaga ellen fordítva a germán eredetű nyelvi hazafiságot, iskolapéldája lett a magyarosodó városnak s ő küldte később missziós útjára a pesti magyarosodás leghevesebb harcosát is.

Története két visszahatás a bécsi szomszédságra. Kezdetben királyhű volt, mert csak bécsi politikával maradhatott a magyar koronáé, később magyarosodó lett, hogy németből átfordított nemzeti eszmékkel a magyar nemzet-államé maradjon. Megrendítő, szép történet s egy kicsit szokatlan is nekem, erdélyinek, keleti magyarnak, aki Konstantinápolyal paktáltam valamikor.

ŐSZI NAPOK EGERBEN.

A nyelv halálig ragaszkodik néhány gyerek-kori ficamhoz — ma is *titkozatost* mondok — a képzelet néhány ősismerethez. Ilyen ősismeretem, hogy kétfajta magyar városról tudok. Egyikben barnacserepes, roskadt házak egy vártemplom körül gubbasztanak, a szentély falába kőgolyók szorultak, az utcák végén zúg a fenyves. Ilyenben laktunk, ilyenben nyaraltunk, ilyen volt a döllyfős északi város, hová aranyműves rokonunk szakadt. A másik fajtáról Magyarország földrajzában tanultam. A tankönyv szerint rejtélyes törvényhatósági joggal ruházták fel; volt törvényszéke, tanítóképzője, javítóintézete, menhelye, szeszfinomítója, kiterjedt gyufa-, keményítő- és foszforgyártása. (Megjegyzem minden város kitűnt posztógyártásával.) Ezeket a középületeket kétféleképpen képzeltem el: a belvárosiak az Osztrák-Magyar Bank helybeli palotájához hasonlítottak, a külvárosiak a javítóintézetünkhöz. Ilyenek is voltak. Régen tanultam a leckét, az ősi városok java elveszett azóta, de megmaradt a másik fajta, fényes pénzügyi palotával s központi járásbíró-sággal. Egyetlen valódi kivételről tudok s ez Eger, amely magyar Salzburgként leglatinabb vidéki városunk.

Egy képzeletbeli püspöki félkörhöz tartozik. A körvonal Váradnál kezdődik, szeli Egert, Eszter-

gomot, Veszprémet, Sümegyet és Pécsset. Legtöbbszörében még az első király alapított székesegyházat. Eleinte határmenti városok voltak, közel a gyepűhöz, csak akkor kerültek egy láthatatlan *belső* körre, mikor idegen telepesek a kárpáti irtásokon helyet csináltak új városoknak. Attól kezdve a határmenti *külső* félkörön, hágók, folyók kapujában hatalmas világi városok: Brassó, Szeben, Kassa, Lőcse, Pozsony, Sopron leselkedtek, a *belső* körön meg a szelíd papi városok sütkéreztek, holdfényes püspöki udvarral, lankás szőlőkkel, magyar jobbággyokkal. Talán Eger köztük a leg szebb. Nevezzük magyar álmok városának.

A várbeli ásatások helyén bukkantam az első elvetélt álmokra. A feltárt csúcsíves székesegyházra. Állítólag a főhajóját szélesebbre mérték, mint a kölni dómét, látszik is az egyik csonka pillérkötegen, hogy szédítő boltozat alá szánták. Egy falmaradványon, üveg alatt, halvány színfolt román kori falfestményről tanúskodik. Két munkás bontja a romokat: szent emlék, mondja a tudós, beomlott pince, feleli a kegyetlen laikus. A templom sohasem készült el, a szándékot pedig oly nehéz tisztelni! Dobó a szentélyből szeglettornyot csináltatott, később a török löszertárnak használta. Pusztult, romlott itt minden, amit a katonák nem használhattak. Forduljunk el a föld alá süllyedt magyar álomtól és menjünk be a földalatti vár folyosóba. Az erőd Egerben is olasz munka, Paolo della Mirandola, Michelangelo kortársa építette. Negyvennégy kilométer betömött alagút húzódik a vár alatt, ebből az északi és keleti részen két kitűnő egri tanár már föltáratott egy jó sétáralvót. Török-magyar múzeumot helyeztek bele.

Életemben itt kerültem először szemtől-szembe hazámmal, a «Nyugat védpajzsával». Eger, a bányavárosok kapuja, erős végvár volt, ravasz, elszánt szegényemberek védték, mitsem tudva arról, hogy a korabeli Európa olcsó udvariassággal védpajzsul s védőbástyaként tiszteli felperzselt országukat. A ránc-kényszerített áldozat meghatotta a kortársakat, Faust polgárai, a lipcei céhmesterek vasárnap délután minket dicsérve sétáltak a város kapujánál:

Nichts Bessers weiss ich mir an Sonn- und Feiertagen
 Als ein Gespräch von Krieg und Kriegsgeschrei,
 Wenn hinten, weit, in der Türkei,
 Die Völker aufeinander schlagen . . .

Mikor nagyemlékü Oláh Miklós lett egri püspök, Dobót nevezte ki kapitánynak. A város akkor már hadszíntér. «Egernek régi formájáról semmi sem maradt meg# — írja püspökének Verancsics Antal — «minden borzasztó, undok, szomorító abban, Márs fiainak szabados kitörései mindent elrútítottak. A nép annyira elhagyta magát és oly rettegettségben él, hogy a holnapot sem ígéri magának. Akármerre fordítod szemeidet, nem akad egyéb elődbe katonáknál, rémülésnél, megbántásnál, sértegetésnél, ragadozásoknál, veszé-lyeknél, kétségbeesésnél.» Amilyen a hely, olyan a szíves invitálás. «Ha ide találsz Püspök jönni, méltóbban teheted fel a sisakot, mint a püspöki süveget, inkább kezédbe foghatod a kardot, mint a főpásztori pálcát, inkább öltözhetsz mellvértbe, mint palástba, mert inkább leszel tábori ember, mint egri püspök.»

Az ember mégsem állja meg mosoly nélkül a szegény vitézek furfangját, ördögi leleményét a

halálveszélyben. Dobot helyeznek az aknafigyelőbe, a dobra borsót, amikor a török fűró közeledik, a borsó táncolni kezd. Máskor egy tál vizet tesznek a nyílásba, amerről a víz hullámszik, arról közeledik a föld alatt a pogány. Mondjam, hogy barlangi életbe süllyedtek vissza? Przemysl, Verdun ostroma hasonló szomorú találékonyságra tanított.

A visszavert ostrom után Eger egyszeriben a leghíresebb végvár lett. Darabig ott szolgál Balassa Bálint hadnagy is. A szörnyű ember — mert igazán az — bátor, de megbízhatatlan, szeles katona. Igaz, nemcsak vitézségen jár az esze, hiszen Losonczy Anna lakik ott ezidőben. Elérhetetlen álom, első magyar múzsa! Egy világ omlott össze bennem, mikor megtudtam az elérhetetlen Annáról, hogy két asszony volt, valóságos kétfejű múzsa: önmaga s még egy másik! Az a másik viszont nem volt elérhetetlen.

Aztán Eger is elesett. Hitvány belga és német őrsége rövid körülfárás után megköttözvén a magyar parancsnokot s a magyar katonákat, feladta a várat. Maga a szultán vonult Egerbe s tüstént megírta gáláns levelét a szűz angol királynőnek, aki — úgy hírlík — daliás kalózokat tart a szolgálatában. «Midőn pedig közelébe értünk* — írja a vitéz szultán Egerről — «olyan megdönt-hetetlen várnak látszott, mint a Kaukázus hegye és fundamentumai látszólag túlszárnyalták a bikát és a halat, melyeken a világ nyugszik. Falai és tornyai az égi bolygók közé nyúltak s ha a Kaukázus felséges madara, a boldog főnix megkísértené fölöttük elrepülni, a rémítő magasság borzalmában elhullatná tollait és szárnyait.» Nyugodtan hazudhatott, neki is így hazudtak a pasák.

Később Evlia Cselebi török utazó végigkóborolván a birodalmat, Egerben is megszállt. Nagyon szerette «rádiумaktiv» hőforrásait. El tudom képzelni, milyen jól ment dolga, a pasával egy keramit kupolás fürdőben áztak, csinos serdülőkkel masszíroztatták magukat, aztán a medence szélére ülve a rövidlábú török nőkért rajongtak.

Mi maradt meg a kilencven éves török uralomból? Pár meglékelte koponya a földalatti múzeumban, néhány törött agyagpipa, kínai mintás csészék, töredék kályhacsempék. A magyar kályhát búzakaiasz, tölgylevél, a törököt tulipánt díszíti, de a kétféle mintából egyféle meleg süített. Megmaradt egy teve medencecsontja is. Furcsa állatokat őriz a magyar föld: zsiráfok, zebrák megkövesedett csontjait az évmilliós dunántúli meszes agyagban, teherhordó tevéket a történelmi földben.

Buda visszavétele után Bádeni Lajos és Koháry István költő-gróf kiéheztették a várat. Az idevaló török őrség is kitett magáért vitézségben, akárcsak a budai. Egyik összecsapásnál a költőnek «pogányok vérétől akkor is párolgó jobbkarját» keresztüllőtték, attól bénult meg s használhatott királyi engedéllyel nyomorék aláírás helyett pecsétnyomót. Alig kezdett éledni a város, kitört a kuruc háború, kezdődött élőiről a rombolás s a pestis. Mikor végre csakugyan béke lett, az osztrák bizottságok alig akadtak emberi nyomra. Magyar csak a mocsárban, lápokban lappangott, az idegen utas farkascsoordák közt nyargalt át az országon. A magyar városok kipusztultak, elzüllött lakóik nádkunyhókban, sárból összetákolt házakban, náddal, szalmával fedett fapajtákban laktak, a korabeli összeírás «romladékos, lerombolt és földig

rombolt» házakat ismer. így volt ez Kassán, Váradon, Budán, Egerben. A püspökök székhelyükre térve, olyan civilizációs munkára vállalkoztak, mint egykor a pusztai apátságok.

Eger is föltámadt, de most a vár alatt. A törökök egyrésze áttért, a jobbágyok ivadékai visszaszivárogtak. Heves, Borsod távoli vidékeiről is került ide szökött szolga. így keletkeztek a hostyák, a szőlőkapások borpincékkel telefurdalt külvárosai. A belterület a németeké, az északi dűlőkön szerbek élnek s kereskednek a török óta. Egyik Pestre származott papjuktól született Vitkovics Mihály, a Szerb utcai «attikai estvék», Berzsenyi, Kisfaludy Károly, Bajza József kedves házigazdája.

De a szerbeknek a tizennyolcadik századi hosszú békében országszerte s így Egerben is veszedelmes vetélytársuk akadt a görögben. A passzarovici béke ugyanis az ozmán eredetű árukra rendkívüli vámkedvezményt adott a török alattvalóknak s ezt az engedményt a görögök arra használták fel, hogy hamisított származási bizonyítványokkal mindenféle árut behoztak. Leszármazottaik jórésze elmagyarosodott s ezzel tőzsér ösztönét is elvesztette. Egri eredetű az első magyar vasút pénzkezelője: Sina báró, egriek a Nákók, Monaszterlyk s az eldzsentrisedett Sacelláryk.

Az újjászületett Egernél hagytuk el. Ez a város élő cáfolat a parlagi Gvadányiak irigy-hazafias legendájára, hogy mánásaink csak a falánk bécsi Szirénre költöttek. Költöttek azok itthon is, hiszen a legtöbb magyar város akkor kelt fel poraiból. Éppen ebben az újjáépített püspöki és kanonoki Egerben találkoztam a második elvetélt magyar álommal.

Esterházy Károly — abból a fajtából, mint a kalocsai Csáky Imre, a sümegi Biró Máté vagy a váci Migazzi — óriási palotát emeltetett egy magyar Egyetemnek. (Ma püspöki líceum.) Hatalmas négyszög, csillagvizsgálójában Hell, a korabeli híres csillagász s a finn-magyar rokonság előharcosa jelölte ki a délkört, eszközeit Londonból hozatták. A püspök modern szóval élve annyi «munkaalkalmat» teremtett ezzel az építkezéssel, hogy húsz év alatt a letelepedett munkásokból, iparosokból egész hostya született: a mai Károlyváros. De a tervből nem lett semmi, második József tanügyi forradalma csírájában megfojtotta Esterházy nagyúri álmát. Azóta a díszterem egykorú tudomány-dicsőítő falfestményén a cifra urak szívettépő céltalansággal végzik jelképes mozdulataikat. Egy részük magyar ruhát visel: Bessenyei kortársa már atillában ábrázoltatta a világi tudományokat! Persze a mágnes püspökben épp úgy nem a nép eszmélt a magyar műveltségre, mint a fiatal testőrben. Mindkettőjünkben egy kis elit hiúsága lobbant fel a magyar névért. De ahogy a Bécsbe szakadt köznemes fiút végeredményben szittyá sértettsége jobban befolyásolja Voltairenél, akit utánoz, az egri egyházfejedelmet sem Bichelieuk példája sarkalja, hanem szent Istváné, Nagy Lajosé, Mátyásé, akik elpusztult magyar főiskolák fájdalmas emlékével látogatják meg. Esterházy nagy neve elmosódott köznemesi művelődés-tudatunkban, Egerbe kell jönni érte, szemérmes városába, ahol a mennyezetre pingált allegóriák résztvevői: vendéghajás magyar urak és fekete jezsuiták emlékeztetnek a nagyúr füstbement egyetemére.

Legnagyobb utóda, Pyrker László romantikus

címmel kezdte papi pályáját: velencei pátriárka volt. ő építette az empire Pest első művészeivel s lipótvárosi ősbazilikánk mesterével Hild Józseffel az érseki templomot. Nagyon jó ember s azonfelül szorgalmas német költő volt, egyik művét az öreg Kazinczy *Szent Hajdan Gyöngyei* címen — (szóljon, aki érti!) — le is fordította. Lett a dologból vihar! Kisfaludy Károlyék harcias, titáni nemzedéke ezt a fordítást szemelte ki céltáblának; rajtaütésük az irodalmi nemzedékváltás első erőpróbája volt. Mert ők tisztelték ugyan a *fiatal* Kazinczyt, a dilletáns úttörőt, de a kortársukként ittfelejtett szent öreg pártfogásából nem kértek! Holott az öreg végeredményében erősebb volt náluk, szent nyomát máig sem fűjták el az évek Kassáról, Egerről, Vácról, Pannonthalmáról s a Meszes csúcsáról, útirajzai színhelyéről, csontkeze igazgatja kezünk s hatékonyabb, mint a lázadó romantikus nemzedéké, mely féltékenyen s ifjú göggel elzárkózott a dilletáns óriástól.

De térjünk meg Egerbe! A székesegyház közelében egy kőoroszlán busul a mellső lábára dőlve, talpazatán éraris felírás dicséri a magyar közhuszárt, aki életét adta a császárért. Ez már a tizenkilencedik századi Eger, császári és királyi helyőrség, hanyatló kereskedelemmel, erős katonasággal. Itt látta meg a fiát rövidre nyírva a bakanótából való édesanya, mikor benézett a kaszárnya ablakán.

Mialatt kivirultak a bakanóták, az északkeleti fő vasútvonal elkanyarodott alatta. A kilencvenes években a közeli Miskolcból csomópont lett, az érseki székhely ellenben a Füzesabony—putnoki szárnyvonalra szorult. Körülbelül egy évtized

múlva Miskolc, melynek a kiegyezéskor félamiyi lakosa volt, mint Egernek, utolérte az ősi város lélekszámát s népességkülömbőségük azóta is nő. így járt az ország túlsó végén Sümeg, a püspöki és táblabíró város, mely a Tapolca—ukki szárnyvonalon tengődik az egykori jobbágy falu, ma borkereskedő központ: Tapolca mellett.

Ezekután mondani sem kell, hogy Eger szegény város. Ha igaz, hogy a püspöki székhelyek hajdan jól megzsirosodtak, mert az uradalmak jövedelmét ott költötték el, a kapitalizmus óta bizony inkább szegényednek. Egyházi hagyomány, áhitatos életszabályok csak lassítják a gazdagodást. Az egri boltok és műhelyek igénytelenek, kicsik, szegényesek, a mesteremberek egykori apátságok kézműveseire emlékeztetnek s az ember ennyi szegénység láttán önkéntelenül arra gondol, hogy Európaszerte az egyház szabadította fel legkésőbb a jobbágyokat. Eger is csak olyan, mint a többi vidéki város, de valahogy mégis meglátszik rajta, hogy a király éppen a püspök kérésére vonta vissza szabad királyi címét. Otromba illetlenség volna, ha kálvinista létemre az egri életet erről a kényes oldaláról feszegetném, mégis idekívánczik a helybeli tréfás szájhagyomány, hogy «a papi befolyás szent Istvántól a strandvitáig tartott». Az pedig néhány év előtt zajlott.

Eger azelőtt diák és bortermelő város volt. A Mátra és Bükk hajlatában, szőlőtermő földön fekszik s püspökei már a tizennyolcadik században iskola-városnak szánták. De a patriarkális diákkosztoltatás kiveszőben, a bortermelést meg a monarchia felbomlása sújtotta. Hol az idő, mikor a nagy egri ivó délvidékre vetődve, az

elázott bácskaiak felett «új bort, új bácskaiakat» követelt? Amúgy is áldatlan vidéken fekszik; az állatlétszám alapján mérve éppen északkeleti vármegyéinkben maradt el legjobban a mezőgazdaság. Heves köztük is szegény s székhelye ráadásul egy szárnyvonal forgalmából él. Törökszentmiklós már távoli importforrás, Budapest messzeeső kiviteli piac.

A város e kettős bajban visszaemlékezett Evlia Cselebi dicséretére s fürdővárossá változott át. Abban az időben, mikor az ország megszüdült a magyar viszonyokhoz módosított Lajos-Fülöp-i jelszótól: «*enrichissez vous* — külföldi kölcsönökből!» Eger a magyar városok inkább hírhedt, semmint híres Speyer kölcsönéből pompás szállodát építtetett, a vasúttól új utat vezetett a fürdőhöz s a melegforrás környékét kicsinosította. A szükség ezúttal is jó tanácsadó volt. Elbűvölő toszkán völgyben fekszik, a szálló étterme a chartresi Hotel d'Angleterrebe illene, a strand gyógyvizéből Esterházy csillagvizsgálójára s a székesegyház tornyaira látni. A homoki henyélést s a forró zuhany-masszázszt valódi műemlékek övezik!

Így a szegénység csak négy külvárosán, a négy hostyán látszik igazán. Ott laknak a szőlőmunkások, a visszavándorolt püspöki, kanonoki jobbágyok ivadékai.

Tudatlanok s úrgyűlölők, mint minden falusi szegénység. Van hostya, ahol a hat éven felüliek egyötöde írástudatlan. Barátságtalanok, csendes morgással méregetik a kaputos embert s nem olvasnak ki belőle «szociális érzést». Egyik odavaló barátomat — tudom róla, hogy a szegényekhez húz — a kültelken megállították a legények.

«Verekedni akarsz fiam?» kérdezte a leghetykébbet, «nesze a botom, üss meg» s nyújtotta neki. A legény már nyúlt volna utána, de az egyik társa elkapta. «Ne bánts! Revolver van nála, azért kínálja.» És azzal a nadrágoshoz fordult: «menjen csak békével, tekintetes úr.» Hát *ezt* tételezik föl a városi emberről.

Este még bennem ég nyugtalanító tekintetük, a nincstelen magyar szemérmes-gyűlölködő, alázatos-kihívó úrnézése, mikor Illyés Gyula *Ozorai Naplójába* kezdek. Hogy-hogy éppen ez került a bőröndömbe? Nem ismerem a dunántúli tájat, csak a gyűlölet ismerős. Változik az idő, változatlan a szegénység s a megdöbben magyar író író-társa szavába ütődve tanácstalanul virraszt a műemlékek tövében, amiket sötét, analfabéta hostyák vesznek körül. Mennyivel erősebbek voltak az elődök! Délelőtt a múzeumban Széchenyi angol nemezkalapját nézegettem, bélése a Tisza vízgyűjtő medencéjét ábrázolja. Ezzel a jelképes kalappal járta be a csatangoló folyót. Biztos cél, határozott terv egy kalapbélésben! A gróf, aki folyton kísérti nyomorult életünket, gúnyosan mosolyog az ágyam szélén.

Közben a táj sütkérezik, sütteti magát a novemberi nappal. Nem emlékszem ilyen hosszú őszre, szebb elmúlásra, haloványabb égre. A kaptatón üres szekér zörög Noszvaj felé, szép asszonyok laknak arra, állítólag török ivadékok. Megállít egy véresszemő paraszt s dohányt kér, pipára való dohányt Hevesben! Rőzsét vonszol az Egedről a lányával, az is öregasszony. Egy kapát fennek a szőlőben, nem szól a madár, már csak az emberi szorgalom lármája hallszik. Lila hegyek mögött sötétei a Bükk, nem hull a levél, az ősz

csendes lépéseinkre leskelődik, füst csavarog.
Mintha az ősz minket is magához öregítene,
lépten-nyomon megállók az asszonnyal a vörös
levelek közt:

Ideges a farkas a gyűrött erdőben.

Ideges az ember szíve a mezőben:

jön valami, amit minden ért, csak ő nem.

Egyszer csak nyargalni kezd a köd, gyors
pásztákban suhog a dombon. November ez, mégis
csak november! Elsötétül a nap, riadtan rebben-
nek a verebek az elsüllyedt bokorról, a kopácsolás
úgy hallszik a ködben, mintha beszögeznének
valamit. Menjünk a köd után a városba! Az egyik
kanonokház kapuja mögül kutyaugatás ugraszt
el. Fojtott orgonaszó szűrődik át a sötétben,
századok bensőségét issza a lélek. Aztán meg-
szólalnak a harangok.

ERDÉLYI VÁROSOK.

1.

Szekfü Gyula megírta a magyar bortermelő lelki alkatát, ki írja meg egyszer a magyar városlakóét? Mert az urbanitás sem más, mint lelki alkat s aszerint, hogy évezredes népszokásban vagy újkori kényszerben gyökerezik, országonként változik. Itália mondái városokhoz fűződnek, írja Sforza gróf, Roma Alba Longától származik, az meg Trójától, szóval az olasz már a mondában is városlakó. A magyart csak a könyv tette azzá. Majdnem azt mondtam: a protestáns nyomda.

A magyar városlakó többnyire radikális, a patrícius vér higgadt baloldalisága nélkül, szeretlen könyvolvasó, nyugodt társadalmi műveltség nélkül. így volt városlakó Apáczai, Csokonai, Ady. Nem a falu út át városiasságukon: a Nyugaton szerzett vagy Nyugatról álmodott emlékek fakadnak fel belső sebökké. Ilyen nyugati emlék a gondolatszabadság, mely itthon magános lázadásná torzul, ilyen a műveltség köztekin-télye, melyet a hazai magányban csak sér-tett önimádat pótol. Szomorú, rosszul alkalmazkodó, riadtan gögös emberfajta a magyar városlakó, azzá formálták elődei s a társadalom. Jelleme, lelki alkata azonban legalább olyan ha-

gyomány, mint a jóval mutatósabb, vitézkötéses urizálás. Úgy penetrál, mint a sohasem olvasott, de gyakran szorongatott könyv, amelynek tapintással megszerzett tartalma tudvalevőleg jobban alakítja a lelket, mint a végigolvasott s titkát vesztett szöveg.

Ez a városlakó Erdélyben található meg leg hamarább. Fészkét, az erdélyi várost hol keményre, hol lágyra vetette a sors. Egyik annak köszöni fennmaradását, hogy mindhalálíg ellenállt, másik annak, hogy behódolt. Más a küüllőmenti szász, más a szilágysági vagy számosvölgyi magyar, más a kárpátalji háromnyelvű székhely. De amelyik ér valamit, közös abban, hogy legalább egyszer megpróbálták eltörölni a földről s hogy mind iskolaváros. E két tünet közt van is némi összefüggés.

Üszkös csontokból, széttaposott vérből, megszenesedett falak alól kellett feltámadniok, valóssággal azokból a viisszaszivárgó sírásokból népesedtek be, akik kedveseiket s ellenségeiket közös sírba tették Van egy mese a feldarabolt királyfőről, akit varázsfüvel és ráolvasással ragasztanak össze. Úgy érzem, sokszor már az erdélyi városokon is csak ez a csodafü segített.

A sírások viisszatértek, a kereskedelem, ipar, gazdálkodás újrakezdődött. De ne gondolják, hogy a városokba csak ez a kereskedelem, kézművesség, szőlészkedés, bányászat lehellet új életet. Föltámadása az Iskolától is függött. Mint némely városalapításnál a varázsló vagy mondabeli király, úgy tűnik ki az erdélyi viisszavándorlók közül egy szikár tudós emléke. Erdélyben nincs város iskola nélkül, az iskola párizsiasan városformáló, városvédő, városfenntartó értelmében. Hogyan

ne emlékeznének például a Váradot föltámasztó barokk főpapok Vitéz János renaissance iskolájára s a Janus Pannonius verseiben megénekelte műemlékekre? Kolozsvárt lakott a legelső s leg-tökéletesebb erdélyi nyomdász, itt tanított a tudósak másodrangú, nemzetnevelőnek óriás Apáczai; Enyed kiűzött népét Páriz-Pápai, a tanári talárba bújt új Mózes vezeti vissza a barlangokból; Vásárhely neveli sokáig az erdélyi jogászokat; Brassó legnagyobb ünnepe egy nyomdász papnak hódol. Mondd Várad s mondom Janus Pannonius, mond Kolozsvár s mondom Ilieltai Gáspár, Misztótfalusi Kis, Apáczai, mond Enyed s mondom Páriz-Pápai, Benkő Ferenc, Szilágyi Sándor, mond Vásárhely s mondom Bólyai, mond Brassó s mondom Honterus. Persze korántsem akarom ezzel azt is mondani, hogy Honterus kivételével e tudósok s tanárok parancsoltak a városnak. Az erdélyi városokban a kereskedő, kézműves, szőlősgazda vagy a kormányhivatal vitte a szót s a nagy szellemek rendszerint városuk kitagadottjai voltak. Vásárhelynek nincs Bólyai arcképe, Apáczai éhezett Kolozsvárt, Enyed lassan béhült össze az iskolával. De az erdélyi városok mégis csak azért dajkáltak urbánus hajlamot, mert e Nyugatot-látó vagy Nyugatról álmodó nagy erdélyi városlakók magános, kiközösített életükben s rendszerint egy iskola falai közt kifomálták a magyar városi ember kisebbségi érzéssel küzdő, keserű, darabos, faggyúgyertyával befüstölt és savanyú kollégiumi cipóhoz szokott jellemét. E tekintetben Debrecen is erdélyi város.

2.

Éghajlat, származás, vagyon s megpróbáltatások mind jellemalakítók voltak, de az a végső erdélyi városkép, melyre a magyarság visszaemlékszik, az *utolsó kétszáz év* társadalmi életén nyugszik. Jóllehet minden erdélyi város egy örök magatartás — örök ellenállás vagy örök gyöngéig — jelképe, végső állapota, melyhez jövőendő változásait mérhetjük, 1691 és 1914 közt, a Habsburg helytartóság és az unió korában forrt ki. Vegyük példának azt a nevezetes öt várost, melyről nemrég öt erdélyi író meghatón szép arcképet festett.

«*Kolozsvárnak* lakóit kell ismerni, hogy azt szépenek találjuk» írta egyszer Jósika Miklós. Erdély cím nélkül is örök fővárosa keleti Svájcra keveri különböző lakóit, valósággal dióhéjban szemlélteti az erdélyi együttélést. Természetes előkelőségét nem származásának, hanem csodálatos szellemi hatásának köszöni. Szövevényes társadalmából főleg a közhivatali és oktató intellektus emelkedik ki, székvárosi szelleme mágnásokban, szerzetes és kollégiumi tanárokbán, tisztviselőkből s professzorokban kering lassú, méltóságteljes lüktetéssel. Rang és cím eltörpül a város természetes rangja mellett. Ritkán kezdeményez, fejedelem nélkül is fejedelmi, sose nyúl a hatalom után, magától jut hozzá, valósággal pusztá létéből meríti tekintélyét. *Várad* a vízvázalasztó túlsó oldalán — (a külső Erdélyben) — több falu jobbágyivadékait próbálja összeédesgetni a bihari dzsentrivel s a zsidósággal. Az ötvözet bizony minduntalan megreped. Emlékeit elpusztította a török, hagyomány érzése elsorvadt, nyugtalanabb

lelkű, mint a töretlen múltú erdélyi városok. Amilyen kemény Kolozsvár, olyan könnyen összecuslik ő, sose nő ki egészen a püspöki gyámság alól, a dzsentriből, jobbágyból, zsidóból sose lesz patrícius. Sötéten maradi, türelmetlenül újító: ez a két véglet a belső gyöngeség igazi titka. *Enyed* kézművesei és szőlősgazdái lassan összebékülnek a fejedelem iskolájával, a környékbeli arisztokrácia is beszokik. Ezek a nem-szeretem vendégek javítják meg a szellemét, máskülönben a város előbb-utóbb belefulladna a kispolgári kicsinyességbe. Fölötte lebeg az iskola s beharmatozza a diák vértanúk vére. *Vásárhely* az apróipar városa, akárcsak Debrecen s mint ott, a székely fővárosban is van egy magában élő s mégis városnemesítő iskola. *Brassó* roppant gálya, a tulajdonos, a kalmár s a kapitány százsz, az evezősök magyarok és románok. Egyik végétől a székely havasok szele szellőzteti, másik végétől ered a konstantinápolyi karavánút.

Amilyen a jellemük, olyan határon-túli helylyel tartanak rokonságot. A debreceni diákok tűzoltó dorongja: a gerundium Enyeden harc eszköz s véres csata után azokat szúrják a patakpartra, hogy kivirítson belőlük a híres két fűzfa; Brassóban háromnyelvű emberek születnek, akárcsak Kassán; Várad kávéváros, mint Pest. És mindegyik egy iskolaszívet ringat a hullámain, akárcsak Párizs.

Ezekhez a változatos képekhez kell mérni az erdélyi városok jövő változásait. Mert a változás kikerülhetetlen. Erdély közjogi díszektől megfosztott magyarsága az erkölcsi vezeklés küszöbén áll s legjobbjaiban már rászánta magát, hogy a változó jogrendszerű, de örök erdélyi realitásért a

jogfeladás gyanúját is vállalja. A kisebbségi életnek nincs magyar hagyománya s ahogy — Szekfű szerint — az anyaország eltompult politikai érzékét föl kell éleszteni, úgy vár mesterére az életrevaló kisebbségi érzék. Erre pedig a régi hatalmi tudathoz vagy kultúrfölényhez tapadt lelki alkat végképp alkalmatlan. A magyarságmentő kisebbségi politikát csak uralmi álmok alól felszabadult új gondolkodással lehet gyakorolni; a vezeklést csak úgy lehet kiállni, ha a szervező magyarság a dolgozó magyarságot másképp becsüli, mint a múltban. Ne sűgjon senki az erdélyieknek, a vizsgáztató történelemnek jó a füle! Helyettünk is vezekelnek, ne sűgjuk a fülükbe régi bűneinket.

Egy biztos. Közjogi segítség nélkül — írja Mester Miklós fiatal történészünk — az erdélyi magyarság sorsa a múltban a székelyföldön s a magyar városokban dőlt el. Ezentúl is így lesz. A keleti Svájc gyökere a székelyföld, feje Kolozsvár.

Erdélyi városok! Az ember néha azt kívánja, legyenek Isten kedvenc palántái. Aztán óvatosan észbekap s kívánja, legyenek inkább sárkányfogvetemény. Mert az kiirthatatlan. Olyan kiirthatatlan, amilyennek Csokonai érezte, felfohászkodván:

Boldog vagy óh kiseded Erdély! bár a csinos Európának legvégsőbb szélién fekszel is, boldog vagy; és te fogod bé a legutolsó Magyarok szeméit, mikor mi már vagy Oesterreicherek vagy Rusznyákok leszünk . . .

CSÖNDÉLET

Miért e lom? hogy mint juh a gyepen
Legeljünk rajta? B léha tudománytól
Zabáltan elhenyéljük a napot?
Az Isten napját! nemzet életét!

Vörösmarty.

RAKOSGATOM A KÖNYVEIMET.

1.

Mit nézegetek esténként a pinceműhelyek pá-rás ablakán? Nem nézegetek, hallgatózom. Az ezüst műves rózsát kalapál a gyümölcsöstálra, sikolt a gyalu, kattog a varrógép. Régóta negyven-órás munkahetet tartok, kevesebbet dolgozom, mint a legtöbb kézműves, munka után ráérek még hallgatózni a műhelyek előtt. Mezőn is jobb szeretem a munka hangját, mint a természetét, leginkább ősszel szól hozzám a táj. Akkor már csak a csendes kapálás, meg a kötözés hallatszik.

Azelőtt is szólt a műhely, csak az íróé hall-gatott. Erasmus, Bayle, Spinoza síri csöndben dolgoztak, írásra emelt gyöngéd kezükön ma is látszik a környező csönd nehezeke. Az ötvösök védszentje, Eligius víg zsvajban kopácsolt, Jero-mos, a literátorok őse és közbenjárója nesztele-nül írt, még a házi oroszlán is óvatosan nyalta a talpát, nehogy cuppanjon a nyála. Egy idő óta az író műhelye is hangos, kopog az írógépje, kéz-műves lett belőle.

A kétféle műhelyzaj múlt héten néhány napra összeköltözött nálam. Egyik szobában szólt a gép, másikban az asztalos, meg a festő szállást csinált a könyveimnek. Az ütem nem volt egy-forma, az övék egyenletes, az enyém szaggatott.

Móricz Zsigmond kivételével nem is tudok íróról, aki olyan szép egyenletesen dolgozna, mint az erejükkel takarékos mesteremberek.

Úgy szerettem a lármájukat. Titokban fölfohászkodtam, bár sose lennének kész, amit egyik nap csinálnak, rontsák el másnapra a manók s a lakásom fele maradjon örökké műhely. Sarkallt a kopácsolásuk, kalapácsuk beszegezte a nyitott mondatot, a gyalu fölösleges jelzőket hántott le, disztelen írást készítettem akkor. A módszer különben nem új, Théophile Gautier szedőgépek közt, olajos asztalon fogalmazta legnagyobb regényét, Robespierre állami megrendeléseket szerzett szállásadójának, Duplay asztalosnak, csak-hogy minél többet kalapáljon az ablaka alatt. Itt tervezte azt a spártai erkölcsű köztársaságot, amely huszonöt millió lefejezett, erkölcsös honpolgárból állt.

Néha átmentem hozzájuk lábat lankodni. Nem értek semmiféle mesterséghez, sose viszem anynyira, mint Deák Ferenc, aki mindenféle furfangos dolgot faragott az esztergapadján. Szigorú arccal sétálok a polcok előtt, kikérem a két mestert s azok udvariasan, csöndes megvetéssel és türelmesen felelgetnek, kölcsönkérem a mércét. — rémesen áll a kezemben — belenyúlok a ragadós pácba, fontoskodva vizsgálom a ragasztást. Őszintén szólva nem szeretem ezt a sok pótanyagot, a fenyőt például szemem láttára hamisítják nemes fává. Egy német tudós ebből arra a megsemmisítő gondolatra jutott, hogy az «Ersatzstoff», a pótanyag silány civilizációnk jelképe. Az igazi műveltség idején titkos beavatottak mágikus módszerrel mindig nemes anyagot készítettek remekké, a hitvány tőkés termelésben fényűző

laboratóriumok pótanyagokon piszmognak. Szent igaz, de hát én fordítsam vissza az időt? A mázoló fölkeni a lazurt s én megcsappant művészi igénynyel örülök a hamisított diónak! Közben a két ember mindent elmagyaráz. «Ide takarólécet tesszünk», «fölemeljük a szoklit», «erre jön a kristálylakk». Hallgatom, homlokomat ráncolom s majdnem rosszalólag kérdelem: «jó lesz így?» Tudatlan ember mindig gyanakszik. Erre már nem is felelek, végzik tovább a dolgukat.

Üres polcok húzódnak a falon s még egyre nyúlnak, akárcsak a német-francia front. (A végén mi is elérjük a tengert.) Proust parafával boríttatta a lakását zaj ellen, én drágább bélést használok. Könyveket. Mikor a két mester elmegy, órákig keringek a sűrű szagban, rakosgatom a könyveimet, gondolatban. Roppant nagy mulatság s a derekam se fájdul bele. Az egyik polc pár ujjnyi nyílást eltakar a másikból. Legjobb, ha befödetem. Nincs szükségem titkos rekeszre, nem gyűjtök tiltott kiadványokat, mint a barátom, ő sem dugdossa, csak erezett, fekete papírral borítja őket, mintha imakönyvek volnának. Mennyi ájtatos mű! gondoltam nála jártomban, egyet leemeltem s majdnem hanyatt vágódtam. Leninre nyitottam.

2.

Egyszer azonban a könyvek is megjönnek. Elrémülve számolom a csomagokat, nincs ezeknek már végük! Mikor is gyűltek a fejemre? ötven, hatvan vételre emlékszem, felrémlik néhány üzletzárás, mikor az elnéző boltos a hátsó ajtón engedett ki, pár könyvvel a hónom alatt. De alapjában véve mégis csak alattomban gyűltek

össze, már-már elborítanak s én még mindig csak ötven vagy hatvan vásárlásra emlékszem! Félek, a politikára is áll ez a gyanútlanság. Gyűl a keserűség, készül a forradalom s a megkövült érdek alig tud róluk. Ha ennyire gyanútlanul gyűjtöttem a nyakamra e könyvtárt, mennyivel gyanútlanabb a hatalom a felgyűlt indulatról! Mikor, hol, hányszor követett el hibát, mikor gyűjtött maga ellen haragot a Stuart ház, a versaillesi udvar, a második császárság, a cár vagy a német köztársaság? Fogadom, ezentúl jobban számontartom a vásárlásaimat, csak aztán az országurak is számontartsák a hibáikat!

Ha ugyan lehet egyáltalán könyvszaporodásra vigyázni. Némely gazdánál maguktól fiadzanak. Beköltözésünk másodnapján még híre se volt könyvnek, ládában háltunk, bőrröndön ebédeltünk. Harmadnap a nyakkendőim közt találtam Saint-Pierre abbé Örök Békéjét, negyednap a kalapomban volt Hunyady regénye, ötönap a talpasporak közül halásztam ki Miczkiewicz verseit. Tarkos kézikönyvtár várta a derékhatat.

Csomag csomag hátán. Szétpattan a zsineg, hull a könyv. Száz év alatt se lehet kiolvasni ennyit, gondolom csüggedten. Az igaz, hogy gyűjtés közben néha csakugyan engedtem a hatalmi ösztönnek: a birtokbavétel izgatott, nem az olvasás. Kávészatgva, lassú gyönyörrel vágom fel a könyvet — azért is vásárolok inkább fűzött franciákat, amelyek a polcon keveset mutatnak, de birtokbavételük valóságosabb örömmel jár — végigböngészem a tartalomjegyzéket, névjegyzéket s főleg a bibliográfiát, mert onnan tudom meg, hogy mit érdemes még e tárgyból beszerezni. Olyan vagyok, mint Casanova, aki egy remek

magyar novellában — szerzőjét sajnos elfeledtem — megszáll egy zugvároskában, szemet vet a szurtos cselédre és tüstént naplójába jegyzi: «847. szám, tündérszép leányzó a Fehér Sas fogadóban) A lány azonban elmarad a légyotról s Casanova másnap őrgöngve húzza ki a nevét. Oh, nem az elmaradt szerelem fáj. Az fáj, hogy még mindig a 846-ik nőnél tart.

De hazudnék, ha csak a mohóságot vallanám be. Sok igaz gyöngédség vegyült a vásárlásaimba, néha azért szereztam meg egy könyvet, mert féltettem a kirakatra tűző naptól, máskor egy otromba antikvárius zsinegétől szabadítottam meg az elejétől végig olvashatatlan német romantikust. A dohányszínű papírtól is ellágyulok. Ilyenre nyomták gyerekkorom szép emlékét, a száz kötetes Jókait.

Egy másik gyöngéd öröm könyvtárrendezés közben ér. Nem is tudom, elmondhatom-e, olyan rögeszme. Magamnak is csak sugom s inkább arcom belső fényével árurom el, hogy Yvette Guilbert emlékirata végre Toulouse-Lautrec életrajza mellé került. Értik már miről beszélek? Rendezés közben egymás mellé költöztetem a titkos vonzalmakat! Végre Clotilde de Vaux regénye is Comte társadalomtana mellé kerül s ezentúl Droste-Hülshoff könyve is szoros szomszéd azzal az antológiával, melyet Levin Schücking unokája adott ki! «Ültetési» rendem — mert úgy érzem, lakomát rendezek — napokig foglalkoztat, vajjon észrevették már egymást? tűnődöm hivatalba menet s lassan abba a veszedelmes lelkiállapotba ringatózom, amellyel Gerard de Nerval halálosan visszaélt: játékos önáltatással visszautszom az időben s kortárs alakban testesítem meg

magamat, Yvette Guilbert és Toulouse-Lautrec kortársaként, hogy a példánál maradjak. A hivatal kapujában már képzelt szakállam hegyezem s kissé szűk cilinderben, körgallérosan sétálok a Moulin Rouge előcsarnokában. Eámköszön a portás, túlbuzgón a címem is elmorogja. Egy pillanatra megtorpanok: oh, hát nem docteur Tapiénak hívnak?

Harmadik örömet legszívesebben Csipkerózsza Álmának mondanám. Mert nagy öröm az, mikor egy évekig elfeledett polc egyszerre megszépül, kivirul, elégtételt szerez a mellözésért. Nem is tudtam, hogy ilyen szép vagy, hizeigek az elhanyagolt résznek s Csipkerózsika egyszerűen megbocsátja hosszú komizságomat. Berlini utam előtt a könyvtár ontani kezdte a Humboldt-kori irodalmat, égjük napról a másokra két polc romantikus Poroszországot fedeztem föl. De az olaszok még kedvesebbek voltak. Alig emlékeztem egy két olasz könyvemre, firenzei utam előtt aztán megmozdult a fél fal, valószínűleg olasz földindulásba kerültem, a nagyokon kívül bőven akadt ötödrangú velencei emlékiró is. Szeretsz? kérdezték sértettség nélkül s kivirult szerelmemet olasz tudással viszonzták. Hogy csinálták, ma sem tudom. Kinyitottam egy könyvet s legnagyobb ámulatomra folyékonyan olvastam olaszul.

De rakosgassuk tovább a könyveket. Száz év se volna elég a kiolvasásukhoz, gondolom mind csüggedtebben s ha elég is volna, leperegne a rólam. Világéletemben olyanok hatottak rám, akiket nem szerettem vagy akiktől féltem: ideg-sokkos tanárok, besúgó osztálytársak, rideg kenyéradók, hazug pályatársak s a nők. A köny-

veket szerettem, alig emlékszem olvasatlan napra, tőlük tanultam tehát a legkevesebbet. Rendszerint úgy sétáltam át rajtuk, mint meleg nyári délután egy flamand székesegyházon: a Rubensek függöny alatt, sikálják a kőpadlót, a kapuban gyerekek golyóznak s végül örök emlékül az a ferde fénysugár marad, amit nem is láttunk a látogatás alatt. Van például a könyvtárban egy szöglet, ahol a szakirodalom áll, a «hasznos tudományi Noha a legdrágább könyveim, tájékkukat mindig idegen testnek éreztem. Nem lehet átsétálni rajtuk, olvasás közben papírért, ceruzáért kell futni, hogy az ember végére járjon a rejtélynek, mely a jámbor szerző szerint nyilvánvaló tehát», meg a «képletből következik». Ördögöt következik! Már a jó Charles Lamb megmondta, hogy sok idegen tárgy rejtőzik könyvalakban: udvari almanach, címjegyzék, zsebkönyv, főkönyv s főleg minden tudományos mű. A leggaládabb rászedés, ha egy közgazdasági értekezést egy renaissance drámaíró sokat sejtető kötésébe bujtatják!

3.

Egy legény segít a rakosgatásban. Két elemit járt, aztán kiverték libapásztornak. Félve puhatolózom s van okom félni: Petőfiről sem hallott. Mindennap elmegy Arany szobra előtt s lábujjhegyen eléri a táblát, mely Petőfi lábnyomát hirdeti a múzeum lépcsőjén. Egyszer sem olvasta a feliratot: tábla, szobor az urak dolga, ma inkább, mint negyven-ötven év előtt.

Ilyen a tanulatlan. Amelyiket pedig kitanítottak, beleőrül a változásba vagy elaljasodik. Ismertem pár ilyen tébolyult különcöt, értelmes

parasztnak megháborodott fiát vagy unokáját, aki egész műveltségével egy kétes őserő vagy ősparaszt mítoszba menekült. De ugyanakkor sok franciáról tudok, aki kölyökkorában még segített a mezei munkában, polgári pályáján mégsem örült bele a szövevényes francia műveltségbe s jó egészséggel viselte a köztársasági elnökséget is.

A baj nem az, hogy a parasztivadék önálló népi műveltség nélkül megfullad s az sem igaz, hogy köznemesi műveltségünk osztályönzése megárt az ősi pusztai ösztönnek. Végére a francia műveltség sem tiszta tenyészet: főnemesi, polgári és paraszt hagyaték szövevénye, mégsem árt meg azoknak a parasztivadékoknak, akik osztályváltás közben megszerzik. Más a magyar kulturtérből eredete. Az angol, francia, skandináv, de még a német sőt osztrák parasztivadék is azért szerezte meg *osztályfölötti* műveltségét, hogy nagyobb arányérzékkel s belátással nemzete sorsába avatkozzon. Sose kellett érte urakkal alkudoznia, már az iskolában megszokta, hogy számontartsák s hasznosítsák az erejét. A magyar csak húzódva használta ki legjobb erőit s ki tudja, talán ez volt az ereje. Ha minden nemzeti főnnmaradás történelmi lecke, a magyaré történelmi rejtély s'legnagyobb rejtélye éppen az, hogy következetesen rosszul gazdálkodott a tehetségeivel. A tehetség mindig osztályt cserél s mi ezt a cserét elrontottuk egy szemhunyorogató, tegeződő alkuval. Aki ráállt, elaljasodott, aki elhárította, hóbotos, elvetélt magyar lett.

Nem a népi műveltség hiányába bolondultak bele a parasztivadékok, hanem a rossz sejtelembé, hogy a nemzet kihasználatlanul hagyja műveltségüket. Bécestől nyugatra s amint Németh László

romániai naplójából olvasom, a Levanten is minden kormány mindig elég demokratikus volt ahhoz, hogy a különböző rendű és rangú tanultakat legalább «konzultatív» elitnek tekintse. Némi főnntartással még a régi monarchiára is áll ez. Magyarországon az alku döntött, demokratikus elitképzés vagy oligarchikus szellemtisztelet helyett beértük az úri modorral, egy szerencsés szekta ismertetőjével. Nem csoda aztán, ha az intellektus eszeveszett mítoszokkal, tragikus önimádattal, bűnbánó visszaruskadással csillapította az osztálycsere csalódásait s tehetetlen dühében ama műveltség ellen fordult, amely önön törpességére ébresztette. Tébolyult parasztgőgbe menekült az idegenné vált műveltség elől, holott nem műveltsége, de nemzete vált idegenné, az a nemzet, mely a főnemesi, polgári, paraszti műveltséget egyaránt csak a tegeződő alku után veszi tudomásul. Volna csak az iskolázott orosházi parasztfiú az ország természetes elitje s ne kéne eleve parasztnovellistának készülnie vagy öserejű röplapot árulnia, nem vesztené eszét az osztálycserébe s éppen olyan hideg fővel olvasná a világirodalmat, mint az, aki ükapja óta megszokta a három-négynyelvű olvasást. Mindezt Ady egész pontosan tudta, én csak az igazságát ismétlem haló vány prózában.

Mit akarunk hát? A látnok előttünk járt, félelmével félünk, remegésével remegünk. Legtovább nézte a magyar örvényt, legtovább szédült tőle, mi csak ködképébe kapaszkodva állunk a pallón. Hallgassunk a nemzethalálról: még hallatszik a. látnok zokogása. Kisebb az osztályrészünk, legfeljebb annyit tehetünk, hogy széljegyzetezzük összes műveit.

Vagy talán annyit sem? Éppen most került egymás mellé könyvtáramban a reformkori irodalom töredéke. Milyen nyomasztón sok ez a parányi rész is! Igaz, Széchenyi István, Wesselényi Miklós, Eötvös József, Trefort Ágost, Szalay László, Szemere Bertalan, Pulszky Ferenc, Bölöni Farkas Sándor, Tessedik Ferenc, Irinyi József, Fábíán Gábor rendezettebb, fölfelé törő Európában jártak, nem kellett a mai világnézeti drótsövények közt bukdácsolniok. De a harmonikusabb külföldi állapotokról s eszmékről vallott véleményükből is arra lehet következtetni, hogy érett fővel állnák a mai zavart. Európa süllyedéseért ők is fizetnének, de ahogy a nyelvük tisztább s világosabb volt a mienknél, valószínűleg világosabban látnák a magyarság sorsát. Megalázott, szegény nép vagyunk, alig pihegő, szegény nép voltunk akkor. Csak a külföldi példa volt más: valamivel világosabb. Magabiztos, nagy században éltek, a polgári hatalomátvétel után; pontosan tudták, honnan áramlanak az eszmék. De az eszmékért akkor is csak vívódni kellett, titkosrendőri hálózatban utaztak, szanaszét torlaszok füstölögtek, tömegével csaptak el nem-tetsző tanárokat. Sokféle sugalmazással tértek haza, úti emlékeikből mégis egyféle akarat sugárzik. Dönteni, választani, válogatni, vállalni akkor is kellett s ezt érettebb fővel végezték, mint mi. Talán igaza van Németh Lászlónak, hogy az érettség mindig attól az érzéstől függ: van-e ránk szükség? ők ebben még biztosak voltak. De mi lesz velünk s mire készülünk mi, ha már az erőpróba előtt tele vagyunk kicsinyes sérelemmel és siralmas ütődésekkel, holott a próbát az a nagy, erős nemzedék sem állotta ki?

Közben a legény rakja a könyveket. Értelmes ember, holtbiztosan osztályozza a német, francia, angol, olasz könyveket. Alig ejt hibát, úgy tereli a könyveket, mint egy puli. Jó volna tudni, mi van bennük, sóhajt.

Ráhagyom. Jó volna nekem is. Felét sem olvastam. Akkor talán még szomorúbb volnék, olyan szomorú, hogy megfagyna tőle a gondolatom.

EGY OLYASÓ ÖNARCKÉPE.

Titán és olvasó.

Mindig bámultam azokat a titánokat, akik az irodalomba rontanak s alaposan megmondják a véleményük. Egyik ledobja a szeneszsákot, a másik forró vízben hagyja az orvosszereit, nekiesik az irodalomnak, tíz kiadótól kiperdül, a tizenegyedik megkönyörül s másnap arra ébred, hogy világhíres háziszerezője van. Feljön faluról, napokig keresi a kincses kalendárium szerkesztőségét, hogy kinyomassa forradalmi verseit, bejön a kültelki, fűtetlen rendelőből s elmondja a proletár angyalcsinálást. Egyszer szeretnék vele huszonnégy órára cserélni. Megállítanám a halvány irodalmárt: uram, én tanulatlan vagyok a tudós mesterséghez, mondanám kihívó megvetéssel. Nem értem rá olvasni, szomorú cselédeket tamponoztam. Könnyű önnek, könyvek közt élt! Emlékek ólomsúlya alatt! Én mellette mentem az életnek.

Körülbelül ezt mondanám mostani magamnak. Jól odamondanék.

Gyermekrontók.

Aki az utcán olvas, másokba szalad. Kilenc-tíz éves lehettem, mikor először ért ez a baleset.

Fölrettentem a könyvből, anyám állt előttem. Szerencsére ő is olvasott, nem volt joga a fenyítékhez.

Ha két bácsikám Fenesen halászott vagy gyümölcsöt szüretelt a házsongárdi kertben, én voltam a felolvasójuk. Mentem, mendegéltem a patakparton, ültem a diófa alatt s jó hangosan olvastam. Különösen Mikes Kelemen életrajzát szerettem, a haldokló fejedelem búcsúját betéve tudtam. Akkor jöttem rá, mily gyönyörűség kívülről ismert szöveget olvasni.

Tizennégyéves, lázasan fölvilágosult fejjel Mau-passant *Gömböcét* faltam s baráti tanácsra a porosz tiszt borsos kívánságát hol a szőnyeg alá, hol a kínai lakktálban heverő fényképek közé dugtam. Egyszer elkéstem a művelettel, apám előhúzta a könyvet, a Gömböc! kiáltotta elragadtatva s ott helyben még egyszer elolvasta.

Így rontották a gyereket.

A torlasz.

Legmélyebb gyerekkori emlékem. Egy nyárvégi délután találomra a «Nyomorultak»-ba nyitottam. Arra a helyre, ahol Máriusz eltűnt szerelmesét keresi.

«Egyszer csak a kertfal mögül kiáltás hallszott:

—Máriusz úr!

Máriusz fölemelkedett.

—Nos? — kérdezte.

—Máriusz úr — folytatta a hang — barátai a Chanvrerie utcai barrikádon várják!

Eldobtam a könyvet s árkon-bokron át fogvacogva a Szamos partra futottam. Máriusz úr,

Máriusz úr! kiabáltam, barátai a barrikádon várják! Hangyatúrások, vízmosások, gödrök közt bukdácsoltam, az erdőszélről két megriadt pásztorgyerek kézzel, lábbal, botokkal integetett. Az urficska bolond, gondolták. Végre egy eltévedt golyó szíven talált, Máriusz úr! lihegtem még egyszer arcrabukva s halott forradalmárnak tettem magam. Talán ma is ott feküdnek, ha nem féltem volna a holtágban heverésző bivalyoktól. De amint az első kiemelkedett, vadregényes halotti kedvem is elpárolgott.

Ám az emlék azóta is visszatér. Félálomban föltépett kövezetté keményszik az ágyam, puskaropogást hallok, mintha egy torlasz lábánál feküdnek, átlótt fejű polgárok és nyöszörgő utcagyerekek közt. Neuraszténias álomnak mondják a tudatlanok.

Madárlámpa.

Gyerekkoromban szoktam rá a lexikonolvasásra is. Eleinte csak a színes műmellékletekkel: Afrika bennszülötteivel, az egyenruhával, az erdélyi érckohászattal barátkoztam, később a szövegre is rákaptam s azóta sem állom meg, hogy például a spanyol festő életrajza után a gőzszivattyúkról szóló szép tanulmányt el ne olvaszam. Egymásután következnek az ábécében. Régen a lexikont vagy ahogy eredetileg hívták: a szótárt mindenhez konyító irodalmárok szerkesztették, lelkiismeret nélkül, kedvük szerint vesztegeltek egy kedves címszónál s a beszélő kutyáról esetleg többet írtak, mint Angliáról. Remek s hasznos olvasmányok voltak.

Ki hinné például, hogy Amerikában él egy világító madár, a fénye mellett éjjel is jó lehet

olvasni? Hogy az egyszarvúak főleg Floridában laknak? Meg hogy az indiánok nem eszik a fehér embert, mert félnek a himlőjétől? Ezt mind régi szótárakból tudom.

Tudtommal Magyarországon még hárman olvasunk szótárt. Ajánlom, alapítsunk egy klubot. Ünnepi vacsoránk felköszöntőjét a Tóth Béla emlékerleggel Szép Ernő, a dictionnaire d'anecdotesok szakértője mondaná.

Bűnözők.

Párizsból Szavojába utaztam. Francia utitársaim olvasásba merültek s mire hajnaltájt a Le Bourget-i tóhoz értünk, mind végeztek. Ha jól emlékszem, kettő a hálóban is hagyta a könyvét. Byen egyszerű élettani tünet az olvasás. Művészi olvasásban, az olvasás művészetében egyáltalán nem hiszek.

Annál kevésbbé hihetek, mert az olvasó maga is változik. Olvas mulatságból, szorgalomból, hiúságból, műveltségszomjából, ezer más okból s szeretetből. Ha igazi olvasó, végül már csak szeretet böi. Ez pedig annyit jelent, hogy új könyvek helyett mind sűrűbben vesz elő régieket. Ahogy Velence ötödször szebb, mint először, ahogy a tizedik csók jobb az elsőnél, az újraolvasás édesebb, mint a fölfedezés. Az embert már csak a szeretet vezérli.

Ilyen újraolvasóból lesz az egy-könyvű ember. Grotiusról, a nagy hollandról mesélik például, hogy Lucanus zsebkiadásától soha el nem vált, csókolgatta, úton, hivatalban beleolvasott. A régiek évente átvették Vergiliust, Horatiust s főleg Cicerót, akadt, aki a római ügyvédnél újabb szer-

zóról haláláig sem hallott. Amiből egyáltalában nem következik, hogy műveletlen volt.

Hasonlít hozzájuk a jó versolvasó. A virágnylást s a versértést nem lehet siettetni, rejtélyük magától oldódik meg vagy sehogy. Néha még a kívülről tudott vers sem adja meg magát, tovább kell feszegetni, most már a szem és emlékezet kettős fegyverével. Ismertem egy híres öreg színészt, aki legkedvesebb műsorát mindig fölolvasta. «így jobban érti a közönség» mentegetőzött. Ő értette jobban. Határozottan állítom, hiszen magam is így vagyok a legtöbb betéve tudott verssel.

De akárhogy változik az olvasó természete, két tartós hajlamot másokon is, magamon is megfigyeltem. Van, aki első polcra való könyvet szeret s van, akinek a hátsó polcra való a gyöngéje. Ő is olvasta Dantet, Shakespearet, Moliéret, de szívesebben gondol Palissy régi fazekaskönyvére, a debreceni fűvészkönyvre vagy Lorenzo da Ponté emlékirataira.

Ám akár a csúcsokat, akár a kismestereket szeressük, egyszerre legalább három könyvet kell olvasni. Már csak azért is, mert így egyszerre legalább három könyvet kell vásárolni.

Tessék, megérkeztünk a könyvgyűjtéshez.

Szombat esti kaland.

A könyvszenvedélyről, könyvgyűjtőről, könyvbolondról tudós Ráth-Végh Istvánunk után nincs mit írni. Üssenek fel akármilyen anekdotagyűjteményt: a «bibliomán» a leghosszabb címszó.

E hajmeresztő történetekből mindig kiderül, hogy a könyv egyáltalában nem «a legjobb barát», hanem a legsötétebb felbujtó. Évek óta órákat

tölthetek felügyelet nélkül egy könyvesbolt pincéjében. Mondhatom, pokoli érzés. Verejtékezve, remegve, rejtélyes büntudattal surranok föl s még a város másik részében is a zsebeimhez kapkodok. Alig hiszem el, hogy lopás nélkül megúsztam.

Egy időben már úgy próbáltam segíteni magamon, hogy üzletzárás után mentem a városba. «Elvonó kurát» tartottam. Mennyire hiába, elmondja helyettem Charles Lamb száz esztendős kis története, az *Old China*.

Hetekig szemezett egy renaissancekori színpadi szerzőpár folio kiadásával. Számoltak a nővérével, de hasztalan: a drága könyv, nem illette meg őket. Egy szombat este, szerencsére üzletzárás után, mégis kitört rajta a roham. Szerencsére? Azonnal öltözött, beutazott Islingtonból, kiráncigálta az antikváriust az ágyból, gyertyafénynél kikeresték a könyvet, vissza Islingtonba, ingujjra vetkőzött s hajnalig megragasztotta a szakadásokat. Az elvonó kúra csak a bűnbeesés gyönyörét fokozta.

Volt egy párizsi barátom, mindig dörmögte, hogy száz éve nem árulnak valamirevaló könyvet a Szajnaparton. Ha száz év talán sok is, a háború óta csakugyan szemét az áru. «Szemét, szemét, csupa szemét!» utálkozott a láttukra. Mondanom se kell, hogy három órába telt, míg a Pont Neuftől a Pont des Artsig terjedő száz lépést megtettük.

De legkedvesebb emlékem mégis csak Szabó Dezső bűnbeesése. Talán emlékeznek egy aranyos rajzára: «Beteg a könyvek közt» volta címe. Én még láttam ezeket a könyveket, sőt inaskodtam a négy szobás könyvtár kiárúsításánál. Utolsó szálig megvált tőlük, a pénz egy hosszabb önkéntes száműzetésre kellett. Két év múlva talál-

koztunk Párizsban s engedelmet kértem, hogy a lakására kísérjem. Egy diákszállóban lakott, az Observatoire táján. Benyitunk s majdnem hanyattesem. A falakat könyv borítja, többek közt a teljes Sainte Beuve, Michelet, Taine és Renan. «Ez csak mindennap kell!» mondja ártatlanul. Egyszer már potom pénzen megvált tőlük Pesten.

Tékák.

Ki gondol rá, hogy az öreg Casanova egy magánkönyvtárban kötött ki? Ez volt abban a korban kalandorok és írástudók közös nyugdíj-intézete. Tehettek itt, amit akartak, a gazda zavarta őket legkevésbé.

Semmi érzésem a világhíres közgyűjteményekhez, sosem voltam az olvasójuk. Annál jobban szeretem ezeket a régi magánkönyvtárakat, polihisztorok, teológusok, tudósok, költők, miniszterek, hadvezérek személyes művét. A múlandóság szépsége leng körülöttük. Érzem, ha együtt is niarad a gyűjtemény, lélekben gazdája után hal. És akármennyire sajnálom, hogy Szavojai Jenő fényes hadi eredményeit mind eltörő .te a történelem, jobban fáj, hogy örökre elszakadt a könyvtárától.

Egy életen át verte a franciát, de háború alatt is Párizsban köttette a könyveit. A zimonyi táborból, pestis, dögvész közepette egy nürnbergi régésszel ritka kiadásokról levelezett. Haditanácsi ülés után, torkig azokkal a nehéz hírekkel, amiket magyar mozgolódásról, szlavóniai farkashordák-ról, francia intrikáról hallott, hazament Himmelpfort utcai aggregény palotájába s gyertyákkal körülaggatott, tükrös szobájában egyedül lapozgatta Blaeu ötvenkötetes világatlaszát. Mennyivel

szebb volt, mint a dicsteljes valóság! Emberevők közé utazott, tengerentúlra, a tollas kígyó hazájába, perzsa temetőkbe, színes fejedelmekhez, ahol barátai, a jezsuiták óriási gyékénykalapot hordtak s gyaloghintón jártak. Múltak az órák, csöpögtek a gyertyák s egyszer csak fülébe harsant a térkép tengere.

Ilyen volt Teleki Sámuel könyvtára, a Teleki téka, azaz bibliothéka is. Most Marosvásárhely egyik utolsó magyar kincse. A gróf még diákorában kezdte gyűjteni, egy külföldi tanulmányútján, melyet — maga mondja — senkise vett komolyan. Négy év múlva huszonhat mázsa könyvvel tért haza.

Erdélyben akkor különben is sok magángyűjtemény volt, aránylag jóval több, mint az anyaországban. Kazinczy a megmondhatója, mennyi papi, tanári, nemesi, főúri könyvtárt látott, amíg bivalyos fogata átvergődött azon a kis országon, melyet megszépítő képzelettel az önművelés mintaföldjévé hamisított. Igazi úr volt, kevés jótól is szívesen rászedette magát s egy mákszemnyi magyar műveltségtől készakarva éikáprázott. Alig ismerkedett össze a vendéglátóval, már kereste a könyvtárt. «Látta Göttingát» s «a baváriai király bibliothekáriusával levelezett* írta azokról, akiket nagyon becsült. Könyvért viselt börtönt. Könyvet olvasott, mikor felesége a bábasszonyért szalasztott. Tündér Ilona országában, kicsi Erdélyben csak a könyvek érdekelték. Igazi úr volt s igazi író, feltéve, ha az írás nem felelőtlen tébolyt jelent, hanem egy nemzet megnemesítését.

De most könyvekről írunk, hagyjuk a rögeszmét! Inkább elmondom utolsó földi sétámat.

Auerbach pince.

Kettentő sokáig élek s utolsó éveimben egy margitszigeti padon üldögélve megírom elhunyt híres barátaim életrajzát. Első jó munkáimat.

Egyik nap aztán megérzem a haláloamat, kézen fogom a dédunokámat s a könyvesboltok nyomán megtanítom Pesten tájékozódni. Annakidején én is így tanultam meg a járást. Mindenekelőtt elviszem a Múzeum körúti antikváriushoz, akitől kétnyelvű klasszikusokat s magyar költőket vásároltam. Tanácstalanul s enyhe borzalommal bukkanok néha e kamaszkori vásárlások nyomaira, megvan Bakkhylidés, Thukydidés, Xenophón, Plótínos. Valóban olvastam őket vagy csak a puskázást akartam erkölcsileg jóvátenni e dísz-örséggel?

Aztán a belvárosba fordulunk s a nagy sárga nyomdaház könyvesboltjában kissé fűjtatva még egyszer fölmászom a létrán, elsárgult Olcsó Könyvtár füzetek után. Ide járt ifjúságomban ozorai, szabadságtéri, gáborjáni és óbudai író-társam, mesélném a dédunokámnak s szelíd kajánsággal gondolnám, hogy valamennyit túléltem. Igaz, különbek voltak nálam, de mégis csak én búcsúztattam őket s nem ők engem! Hosszú élet a szerény tehetségek elégtétele.

Pár lépéssel odább megmutatom az egykori francia könyvesboltot, ahol a lobbanékony tulajdonos kikapta kezemből Giraudoux, Cocteau s a földhöz vágta, mondván: csupa svihák! Olvassa Flaubertet! De az meg nem volt a boltjában.

Sűrget a halál, siessünk! Siessünk tovább a Váci utcai keskeny boltba, ahol új Aeneasként az alvilág bejáratára bukkantam. Eleinte legjobb

ruháimban jelentem meg, vontatott hangon visszaemlékeztem bizonyos könyvekre, lapozás közben szórakozottan elálltam a vevők útját, szóval roppant hanyag, roppant előkelő voltam. Utóvégre mégis csak nagy dolog, hogy az ember benfentes egy Váci utcai boltban, ha az mindjárt nem is kalapos, fűzős vagy mondain fényképész!

Úgy jártam, mint a kém, aki a szerelmi önkívületben anyanyelvén kiált föl. Az ördögi tulajdonos egyetlen kiáltásról fölismert. Fáradjon le egyszer a pincémbe, szólított meg szórakozottan s egy kis nyílásra mutatott a bolt közepén. Hányszor jártam meg azóta e végzetes utat! Magamban, másokkal, fiatalokkal, akiket én csábítottam el. Mint egy fenéig romlott, öreg korhely levonultam velük az új Auerbach pincébe, félszemem a könyveken, félszemmel a romlásukat gusztáltam. Órákig garázdálkodtunk, széthánytuk a pincét, aztán holtrészezen s igen harciasán kitámolyogtunk az utcára. De sok magános részegségre is emlékszem, két-három könyvvvel a hónom alatt a Dunapartra botorkáltam s a nemes pinceportól félig illuminálva, egy pohár feketével földig ittam magam. (Úgy hat rám, mint másra az abszint.) Iszonyú erő s jókedv dagadt ilyenkor bennem, a vad spanyolokon is túltettem volna, egymagam meghódítva az azték birodalmat.

Don Quijote a csillagokban.

Mennyei utamra néhány sárgafedelő francia regényt viszek el, vasúton is ezt olvastam legszívesebben. De elviszem Copperfield Dávid harmadik kötetét is, amit nagyanyám félig olvasva ejtett ki kezéből. Végre megtudja, mi lett Peggottyval!

A kapuban két angyal vár, egyikükben tüstént fölismerem Madeleine Labichet, ki «Lóerő» című táncával a század első harmadában mély benyomást tett rám. Egyenesen visznek szent Péter elé. «No fiaim — mondja — «itt senkit se szolgálsz. Sétálj az égi város kapujában, horgássz, meditálj, eregess sárkányokat. Ötezer évig nem tartozol számadással.* Jó hely, gondolom, éppen a magamfajta lassú embernek való.

Addigra összecsdülnek egykori könyvesboltosaim, többen lesznek, mint a zsidók Péter első prédikációján. Gyönyörű könyvet hoznak ajándékba, papírja Heltai Gáspár égi papírmalmában készült, az antwerpeni Plantin úr égi nyomdájában szedték, Szavojai Jenő boldogult párizsi könyvkötője kötötte. Megsemmisített könyvszámláim vannak benne, a végösszeget csillagászati eszközökkel Kepler számította ki. Futok is mindjárt új adósságot csinálni az égi könyvesboltba.

Délután kísétálok Madeleinenel egy állócsilagra. Az úrból elhaló moraj hallszik: az újjászületett Kína diktátora bombázza az amerikai néger tanácsköztársaság partját. Sárga ügynökök zsoldosokat fogdosnak a kipusztult Európa szegény pásztoraiból. Romain Rohand nyílt levelet ír Einsteinnak, Einstein felveszi a patagon állampolgárságot. Magyarország megfontolt birtokreformra készül. Legjobbkor hagytam el a földet.

És ekkor kísérőm belefog Don Quijote halálába. A regényt épp az imént vettem fölírásra s magam kezdtem olvasni a csöndes csillagon. De a könnyeim miatt ezt a részt akkor is mással kell felolvasatnom.

TARTALOM.

SORS

Levél a bújdosóhoz.....	7
Búcsú a vándorévektől	15
Kárpát kebelében	34
Szlovenszkói őrség	60
Egy erdélyi renegát vallomása.....	73
Műfaj és nemzedék.....	86
Ifjú szívekben	96
Emese árvája	104

TÁJ

Budapest idegen szemmel	115
Csatavesztők és zenebolondok	144
Pannon kismagyarban.....	153
Őszi napok Egerben.....	163
Erdélyi városok	174

CSÖNDÉLET

Rakosgatom a könyveimet.....	183
Egy olvasó önarcképe.....	194